

ГРИЦЬКО КОВАЛЕНКО.

Українська історія.

Оповідання з історії України

від найдавніших до наших часів, з вступним словом про
Всесвітню історію, з портретами, картами й малюнками.

Видання друге, доповнене.

Видавництво
„Вік“.

Селянська бібліотека,
№ 68.

Передмова до другого видання.

Перше видання цієї книжки вийшло в кінці 1906 року. Була тоді пекуча потреба в книжках про українське минуле життя, про долю нашого народу. Щоб хоч трохи задовольнити ту потребу, ми тоді поспішалися з виданням. Через те наша Історія тоді вийшла без ілюстрацій, з малим числом портретів; не обійшлося й без недоглядів. Те видання скоро розійшлося і вже давно його немає по книгарнях. Після того повиходили й інші книжки про українську старовину, і між ними й дуже добрі. Та потреба в таких книжках велика; то нехай і ся книжка знов іде в світ і знаходить свого читача.

У новому виданні ми поробили чимало змін і додатків. Додали огляд давньої Всесвітньої історії, щоб потім легше було розуміти Українську історію, щоб видко було, де що взялося і з чого почалося. В світлі Всесвітньої історії ясніше буде все, що говорить про долю нашого народу. Його доля зв'я-

зана була з долею сусідніх народів і держав; через те нам доводиться часто торкатись історії тих сусідів; а найбільше ми спиняємось на історії Московщини, Російської держави, бо найбільша частина нашого народу живе в Росії.

1911.

Вступне слово.

Погляд на Всесвітню історію.

Відколи люде навчилися говорити, тямити й думати, вони хотіли знати, як і звідки взялося те все, що вони бачили, звідки взявся сей або той народ, город, царство; як люде навчились усякого діла, яка була доля народу з давніх часів.

Поки люде не вміли писати, вони зберігали пам'ять про старовину тільки в переказах батьків та дідів своїх. Не дуже-то багато вдержувалося в пам'яті, та й те переказувалося з відмінами, прибільшувалося, заплутувалось, перемішувалося з иньшими переказами; так що перекази про старовину ставали вже казками, байками (легендами), і часто трудно буває одрізнити, де в тих казках зерно правди, а де самі вигадки.

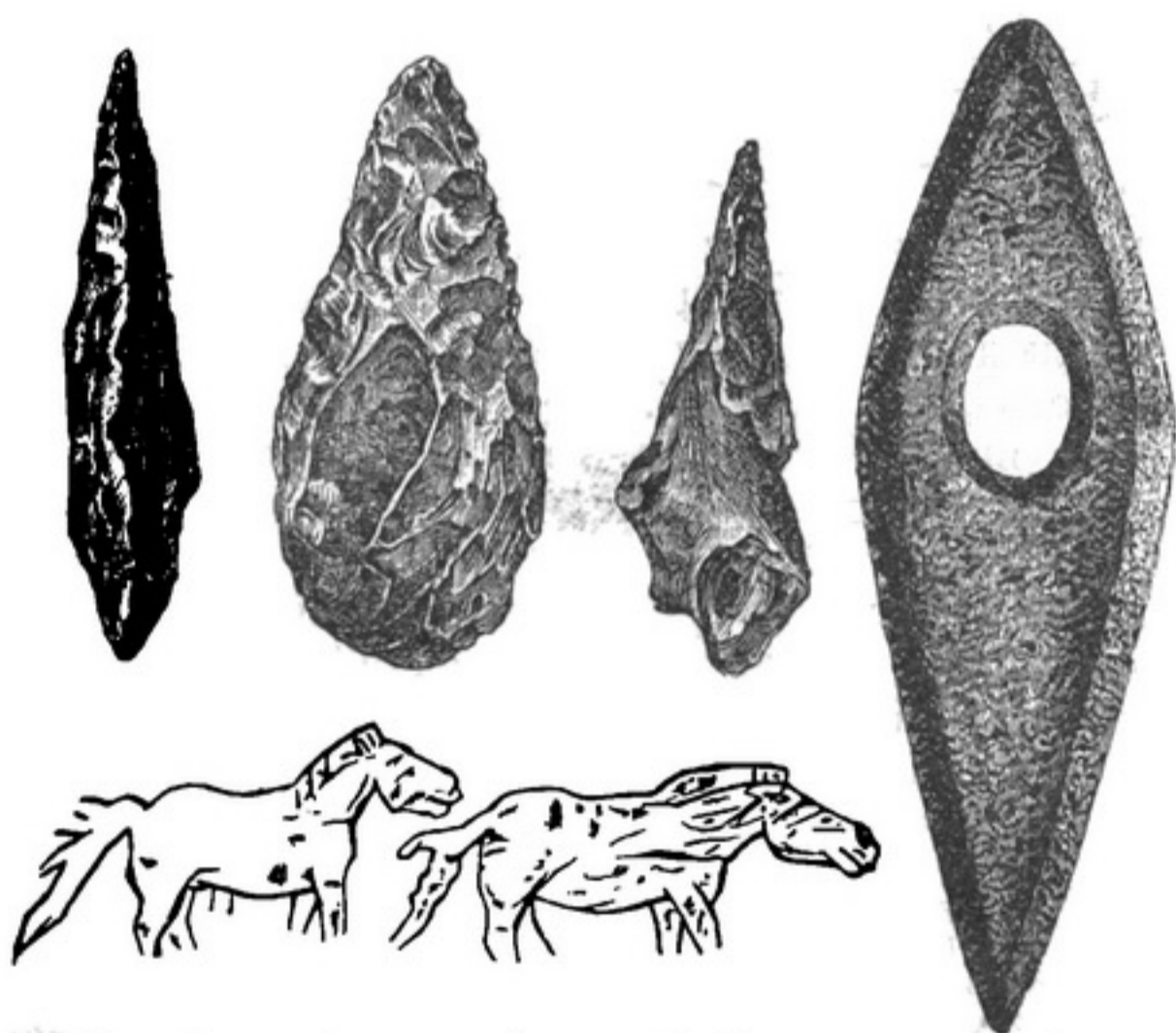
Як же люде навчилися писати, придумавши знаки для записування слів, то й тоді не обійшлося без вигадок. Наприклад, наш давній літописець у Київі почав з того, що позаписував людські перекази (легенди) про старовину, і так тії перекази-казки й пішли

поміж людьми аж до сього часу. А те, що літописець сам бачив і добре знав, що діялося за його часу,—те записане далеко вірніше, певніше, і ми тепер багато користуємося з літописів, коли хочемо знати про старовину.

Наука про старовину, про колишню долю народів, зветься історією. Не з самих тільки людських переказів та літописів береться тая наука. На поміч учені люде—історики—беруть ще багато де-чого: старі писання, документи (акти), духовниці, житія, старі закони й судові присуди; написи на давніх пам'ятниках та грошах; розкопують давні могили й довідуються, як ховали людей, а се показує, як люде вірували; знаходять те, що люде колись виробляли з каменю, міді, золота, заліза, кости, рога; довідуються, як будувались оселі, яким звичаєм жили люде: чи вони сіяли хліб, ловили рибу, чи полювали на дикого звіря, чи розводили домашню худобу. Оте все учені збирають, зводять до купи, перевіряють одно другим, і так виробляється наука—історія. Не мало є ще й иньших способів довідуватись про старовину, як се ми побачимо в сій книзі далі.

Колись, у дуже давню старовину,—багато тисяч літ назад,—люде не вмiли й не знали того, що тепер умiють і знають, і жили як звірі. Не мали ні одежі, ні хати, ніякого струменту. Блукали по лісах, ховалися на деревах, або в дуплах та печерях. Їли дикі овощі, ягоди, горіхи, корінне, пташині яйця, а то й черву і тих звірів, яких умiли подужати і вбити. Проста каменяка, кістка або палиця були першими струментами і зброєю в боротьбі з лютим звірем. Звіряча шкура була замість одежі.

Далеко легше стало жити, як люде навчились здобувати вогонь. Вогонь гріє й світить уночі, розганяє лихих звірів; на вогні можна спекти їжу, щоб смачніша була; вогнем навчилися потім випалювати з руди мідь і залізо.

1. Вироби кам'яного віку: одбиті з кременю вістря стріли і списа, ніж; далі—навчилися не тільки одбивати, а й шліхтувати, виглажувати кам'яні вироби, як се видно на кам'яній сокирі, збоку. Внизу—малюнки коней, видряпані того часу на виробих з кісток.
(До стор. 7).

Поки не було міді й заліза, струменти й зброя робилися з каменю, кістки, рога, дерева. З кремінців навчилися вибивати так наче ножі, пилки, сокири, кінці до стріл та списів. Таких кремінців і тепер ще знаходять

багато. Увесь той час, коли струменти робилися з каменю, так і зовуть тепер кам'яним віком. Після того навчилися здобувати мідь і олово, ростоплювали їх і змішували до купи, і так робилася бронза. Бронза кріпша, ніж нарізно мідь і олово. З бронзи робили струменти вже далеко кращі й зручніші, ніж з каменю. Ті часи зовуть тепер бронзовим віком.

Минуло ще не мало часу, і навчилися люде випалювати залізо з руди й кувати з заліза усякий струмент і зброю. Так настав залізний вік, що йде аж до нашого часу. Та люде не відразу кинули усякі вироби з каменю, кости, рога; виробляли їх і тоді, як була вже бронза й як настало залізо, та й тепер ще виробляють не мало де-чого з кістки і рога.

Не малу вагу мало в свій час те, що навчилися ліпити з глини усякий посуд і випалювати його в огні. Попереду ліпили просто руками, а тоді навчились виробляти глиняний посуд на гончарському крузі (колі).

Маючи усякий струмент і зброю (спис, лук і стріли, сокиру) людина вже не так боялася сильних звірів і їй легше було здобувати собі їжу з м'яса звірів та риби. А далі люде привчили до себе пса, і пес був добрим помічником у звіроловстві й добрим оборонцем-сторожем од ворогів. З того найдавнішого часу й досі пес зостався на службі людем. А далі ще люде привчили до себе, освоїли й де-яких иньших звірів: рогату худобу, овець, кіз, ослів, коней, верблюдів та де яких птахів. І почали люде розводити великі отари, табуни; пасли їх, переганяючи з місця на місце, де знаходили пашу. Так чоловік із

звіролова став пастухом. А там, де земля дуже була родюча, навчилися люде сіяти зерно і здобувати хліб. Там людина стала хліборобом.

Поки люде були звіроловами і пастухами (скотарями), вони не мали міцних хат, не жили селами; вони переходили, кочували з місця на місце, шукаючи доброго місця для звіроловства або доброго випасу. Як же почав чоловік сіяти хліб, то вже треба було сидіти на місці, коло свого поля—ждати, поки хліб поспіє. Треба доглядати свого поля, обробленого тяжкою працею; та й не було потреби переходити на иньше місце, бо хліборобство дає вірнішу поживу, їжу, ніж звіроловство або скотарство. Так почав чоловік жити на місці, осіло, не кочуючи вже. Отоді ж ото й почали казати, що се—„моя земля“ (почалася власність на землю). До того земля була нічия.

Ще й тепер по де-яких місцях люде живуть звіроловами, не сіють і не жнуть, не мають хат і осель, хіба тільки куріні з гілля або з шкур звірячих. І багато ще й тепер зосталося кочових народів—пастухів, що живуть у ятках, випасають худобу, переганяючи її з місця на місце.

Здавна люде розрізнялися породою (расою) і мовою. Великі простори землі, найбільше в теплих сторонах, займали люде чорної породи. Між ними є й зовсім чорні, мов сажа, і не зовсім чорні, а лиш темні. Волоссе на голові в їх чорне та кучеряве, наче смушок. Чорних і темних народів і тепер ще багато у теплій стороні—Африці і ще де-куди.

У середній і східній Азії жили й тепер живуть люде жовтої породи (китайці, мон-

голи, японці та інші); тіло їх не дуже темне, жовтувате, очі наче осокою прорізані навскоси, ніс трохи наче придавлений, а волосся на голові пряме, рівне, не кучерявиться.

В Америці здавна жили люде червоної породи; тіло в їх теж не дуже темне, червонувате або жовтувате.

У нашій стороні, у Європі і в Малій Азії (близько Чорного і Середземного моря) жили здавна і живуть люде білі.

Білі люде діляться на кілька пород. У Європі, особливо в північних сторонах, здавна жили білі люде з ясним, руським волоссям і ясними, синіми або сірими, очима. У Малій Азії, Аравії, жили білі люде з темними волоссями і карими очима (Араби, Жиди й інші, що всіх їх разом зовуть семитами).

Часто бувало, що породи або раси людські перемішувались, а найбільше там, де дві раси жили поруч, поблизу, або там, де народ однієї раси звоював народ другої раси. Так наставали мішані раси.

Народи білої раси здавна виявляли найбільше розуму, хисту, уміння у всякому ділі, і через те взяли гору над іншими народами. А найбільш дотепними виявилися народи Європейські (до яких належить і наш народ); вони потім розселилися по інших землях, населили Америку, Австралію, частину Азії, Африки.

Мова була в людей здавна неоднакова; кожна раса, кожен народ виробляли собі свою мову. Спершу мова складалася з малого числа слів найпростіших і найпотрібніших, потім додавалися вже нові слова. Як тільки виробилася хоч проста і бідна мова, так почали складатись перекази, пісні, приказки. Почала вироблятися

й віра. Віра у ті давні часи—се все те, що чоловік знав і думав про світ, про свою долю, про сили природи. А знав він дуже мало і через те його віра була темна, забобонна, повна помилок і грубих заблудів. Знав чоловік, що сонце дає тепло і світло, розганяє нічну темряву (а вночі страшно усякої темної сили—звірів, ворогів), і вважав сонце за добру силу, добре божество. Бачив чоловік, що вогонь, наче сонце, дає тепло і світло—і вважав вогонь за добру силу, рідну сонцеві, ніби дитину сонцеву. Місяць ходить по небу то повний, то серпом, то сходить рано, то пізно, то зовсім зникає,—чоловік думав, що то якесь божество блукає по небу. Угорі над собою бачив чоловік небо блакитне, наче вода, море,—і думав, що то справді море, відділене від землі якоюсь дивною, прозорою, кришталевою стелею. На краях стеля спускається вниз, і там десь далеко, на краю світа, „земля й небо сходяться“.

Боявся чоловік тяжкої недуги, що, буває, нападе чоловіка з невідомої причини,—якась темна, лиха сила мучить його. І боявся дуже смерти і не міг зрозуміти як се так—ось він живе і думає, і бажає, а то його не стане. Померший часто являється у сні до того, хто його знав і любив. Близьчі і рідні споминали й славили помершого. І їм здавалося, що він не зовсім зник, що він мабуть живе десь у иньшій стороні; або що після смерти застається жити тінь помершого, його привид, душа. І думали, що душа помершого має силу помагати або шкодити людям. Як минало багато часу після смерти якогось значного, великого, славного чоловіка, то про його зростали перекази (легенди) В переказах усе прибільшувалося, при-

крашалося, і сам давно-померший славетний чоловік ставав уже чимсь дивним, незвичайним, наче богом.

Між людьми знаходилися такі знахорі й ворожбити, що вміли „викликати духів“, знали, як треба молитись богам, одганяти темну силу, помагати від недугів. А далі, щоб умилостивити духів і богів, навчилися правити службу богам, приносити їм жертви, посвящати особливі місця, жертівні, олтарі й храми. Тоді з знахорів і ворожбитів виробилися вже жерці, священники старші і менші.

Далі почали доходити розумом, що на світі є одна сила по-над усі сили, і так настала віра в Єдиного Бога.

Усяких вір на світі й тепер ще дуже багато. Віри одміняються, мішаються одна з одною, з старої віри виникають нові.

Поки чоловік жив звіроломом, то не було великої потреби жити гуртом. І жили тоді не густо. Не було тоді між людьми царів і князів і панів. Як же почали люде заводити і випасати худобу, то вже жили і кочували громадами—родами, племенами, і були в їх старші, наче князьки, що правували тими громадами. Тоді бували й війни між родами та племенами; билися за пасовища, за худобу. І вже настали багаті, наче пани,—в кого було більше худоби, золота, струменту, зброї, звірячих шкур. І були вже невольники, раби: їх здобували на війні. Узятого в полон чоловіка можна було вбити, а замість того його повертали в невольника.

У тих сторонах, де земля була дуже родюча, де завелось хліборобство, там люде жили вже густо. Родючу землю треба обороняти од иньших народів, а для того треба ма-

ти спокій од розбишак і злодіїв. Той, хто вів на війну військо, мав силу військову в своїх руках,—той був царем. Він обороняв звичаї й закони свого народу, чинив суд. Князі й царі, маючи силу військову, накладали на підвладних собі людей усякі повинности, податі, вимагали од їх роботи на себе та на своїх помічників. А щоб збільшити свої прибутки й силу, воювали сусідні землі, підбивали під себе иньші народи, повертали їх у неволю. Так зростали великі царства, — силою, війною, неволею; аж поки иньші царі, ще сильніші, не звойовували й їх.

З давніх-давен народи не жили зовсім окремо, нарізно. Сусідні народи, а иноді й далекі, провадили торги між собою, мінялися усім тим, що вміли виробляти, або воювалися. І тим часом одні народи позичали у других знання й уміння, позичали й звичаї та порядки.

Усе те, що вміли люде витворити, чого не було готового в природі,—усе те зветься культурою. Сюди належить, наприклад, усякий струмент і зброя, вмінне робити човни, кораблі; і знов до культури належить і пісня, і казка, і всяка наука, і всяка умілість. Усе те, що належить до порядків громадських і державних, до ладу між людьми (установи, закони, звичаї)—зветься цивілізацією.

Цивілізація і культура так тісно між собою зв'язані, що часто вживають одно з сих слів замісто другого.

Ні один народ не міг сам собою витворити великої, значної самостійної культури: кожний народ учиться від иньших, давніших народів, а потім додає більше або менше і свого добра до того культурного скарбу. І що більші були стрічі, зносини між народами,

то швидче і багатша вироблялася культура, намножувалося звання й уміння, заводилися кращі порядки. Так зростає народня культура тоді, як народ живе вільно, не під гнітом чужого панування. Тоді народ, беручи все добре і придатне для себе од иньших народів, усе те вільно перетворює для своєї потреби.

Так усі культурні народи зв'язані між собою, і ввесь людський рід—так наче одна сем'я. Наука про те, як наставала, передавалася від одних народів до иньших культура як зростала цивілізація, яка при тому була доля тих усіх народів,—ся наука зветься Всесвітньою історією.

Де-які народи мали більші здобутки культурні, виробили в себе кращу цивілізацію, і від їх багато позичали, вчилися в їх чужі народи. А були й не такі щасливі народи; не довелось їм вийти на широкий шлях розвитку, не пощастило їм мати більше здобутків знання й уміння. І тепер ще єсть на землі народи, що й досі не пішли далі звіроловства або скотарства.

Така неоднакова доля народів залежить од таких причин: де, в якому місці, довелося жити народові, чи міг він учитися від иньших народів, чи мав з ними зносини, стосунки, чи міг рівняти своє життя до чужого, де в чому багато кращого; чи міг розвивати культуру спокійно, вільно, чи йому все доводилося одбиватись від ворогів або терпіти неволю. Ті народи, що жили над великими ріками, навчалися плавати човнами, знайомилися з сусідами, чужими народами, заводили торг, мінялись усім, що кожний народ умів виробляти,—і так зростала культура. А далі де-які народи, що жили біля моря, навчилися плава-

ти по морю і визнавали ще більше земель і народів. Тоді вели перед у розвитку, поступу ті народи, що жили над морем,—спершу Середземним, а потім і иньшими морями. Найбільше пощастило тим народам, що мали у своїй стороні довгу лінію морського берега, з добрими пристанями, затоками, островами, як се ми бачимо, наприклад, у Європі. А ті народи, що жили далі від моря, або хоч близько, та не мали зручного для плавання берега, спокійних затоків,—ті довго зоставалися некультурними й пізно вийшли на історичний шлях.

Всесвітня історія розглядає найбільше долю тих народів, що вели в свій час перед поміж иньшими народами, що були для їх наче вчителями, що витворили кращу цивілізацію, що зоставили більші здобутки культурні.

Всесвітня історія, — наука про минулу долю й поступ (прогрес) людського роду,—наука велика, цікава, навчаюча. У сьому вступному слові до Української історії ми можемо тільки коротенько згадати про найважніші події Всесвітньої історії до того часу, як на історичне поле виступає й наш народ.

Історія починається там, де люде перестають бути дикими звіроловами, заводять упорядковані громади, держави, закони, установи, записують важніші події свого громадського життя, пам'ятають про своє минуле. Ті народи, що нічого того не мають,—живуть у часі перед-історичнім (до-історичнім). Кожний народ колись жив перед-історичнім життям, а иньші народи й досі ще в йому зостаються, як ми вже згадували.

Заводити й розвивати культуру і впорядковані людські громади довелось найдав-

2. Місця, де найдавніше почалась цивілізація, де ви потамія, Єгипет, Фівікія, Греція й Рим

никло й розвивалося давнє історичне життє: Месо- (ті місця заштриховані косими лініями).

ніше тим народам, що жили на дуже родючій землі й рано стали хліборобами. Тепер, за високої культури, й аби-яка земля добре родить, бо люде вміють її обробляти. А колись хліборобство починалося тільки на такій землі,

3. Люде з острова Цейлона, в Азії, що й досі ще живуть перед-історичним життям, не мають хат, ховаються в печерах. Запинала дали їм чужі, культурні, люде.

що хоч аби-як посій зерно, а воно вродить сторицею, та й ще двічі на рік. Такі землі єсть по-над великими ріками, у теплих сторонах. Річка розливається й наносить перегною, мулу; а як вода спаде, то земля, вкрита му-

лом і багата на вохкість, дуже буває придатна до хліборобства. Орати її легко,—її просто дряпали карлючками, а пізніше навчилися орати ралом, запряженим волами.

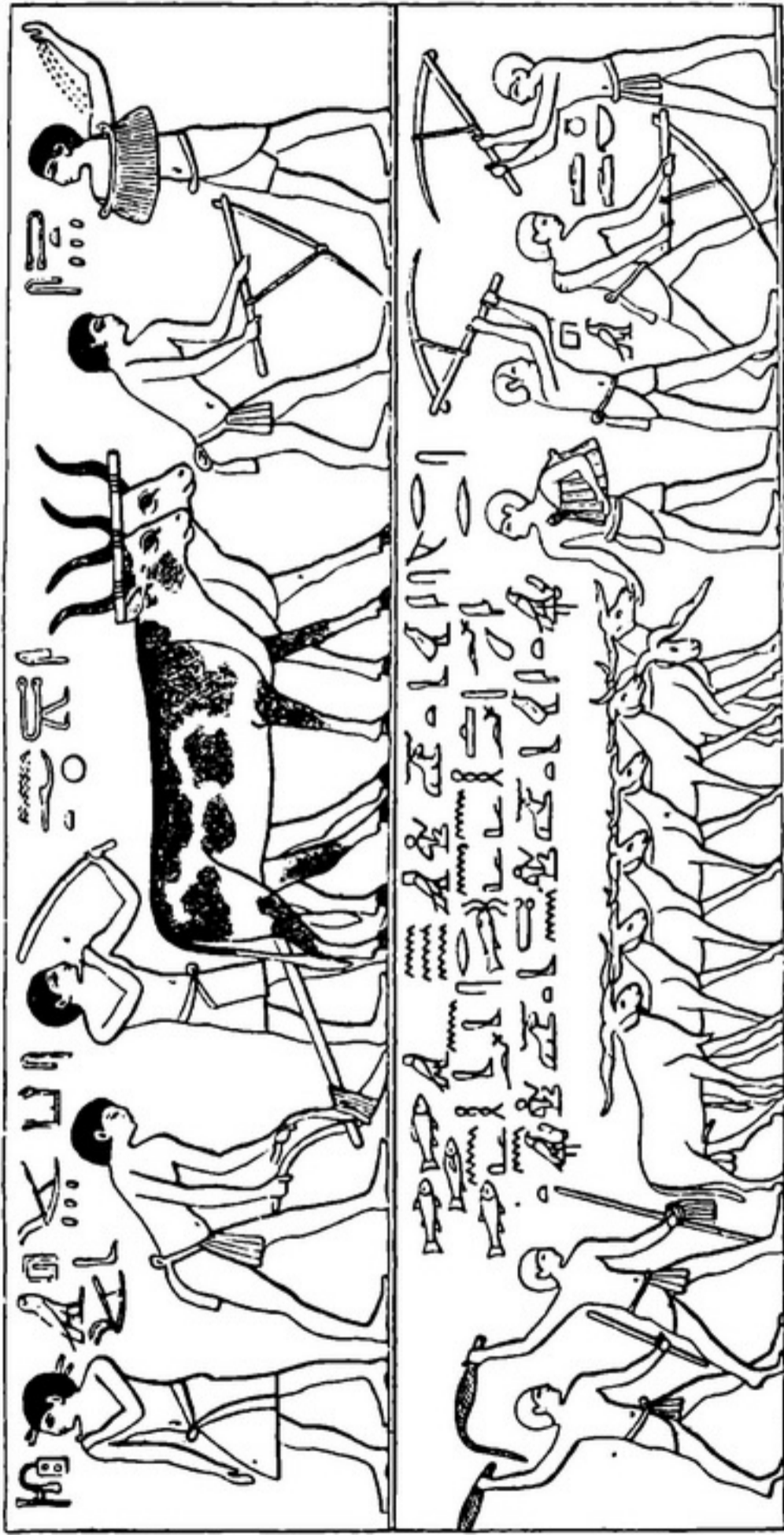
Такі родючі землі по-над річками були: у північній Африці по-над рікою Нилом (ся сторона зветься Єгиптом); у Малій Азії, по-над річками Тигром і Евфратом (Месопотамія); в Індії, над ріками Індом і Гангом; в Китаю, над ріками Янцзи і Жовтою. Усі оті землі лежать у стороні теплій, та не самій гарячій; усі ті землі відділені від иньших великими пустинями, горами й морями. Народи, що жили в тих землях, могли спокійно працювати, не дуже боячись спочатку ворогів,—поки не розбагатіли й поки слава про їх не пішла й до дальших народів та не спокусила їх поживитися тим добром.

Тому вже буде більше як шість тисяч літ, коли над Нилом у Єгипті і над Евфратом у Месопотамії вже завелись упорядковані хліборобські громади. Земля добре родила, а річка помагала зносинам і торгівлі між громадами, що осіли вздовж річки на сотні верстов. Окремі громади складали з себе невеликі держави, дрібні царства. Вміли тоді люде виробляти вже багато всякого струменту, будувати будівлі не тільки з дерева, а й з дикого обтесаного каменю, та робили вже й цеглу. Вміли прясти й ткати. Вигадали спосіб записувати слова, тільки ще не знали азбуки. Писали малюнками; наприклад, як треба сказати—сонце або день, то малювали кружечок або колісце: то значить сонце; як треба сказати—йти, піду, то малювали ноги; як треба сказати—вода або пити, то малювали хвильки, і так далі. Се письмо бу-

ло дуже трудне, бо для кожного слова треба було знати окремий знак. Усіх слів у живій мові буває кілька тисяч,—і отож стільки знаків треба було вивчити. Звуків у кожній мові небагато, 30—40, хоч як багато слів складається з тих звуків; та тоді ще не прирозуміли розділяти слова на звуки й писати не слова, а букви. Потроху в тих землях культура зростала, уміння й знання збільшувалися. Вже люде вмiли впорядковувати течію річки, щоб вода не шкодила нивам; умiли висушувати болота, забезпечувати полям воду під сухий рік. Родючу землю, оброблену своїми руками, ніхто не схоче кинути або віддати иньшому. Через те виробилися закони про землю, про право власности, володіння, наслідства. А що й торговля зростала, то виробилися закони про умови торгу, позичок, процентів; установлені закони про кари на злодіїв, грабіжників, довжників.

Такі багаті, розкішні, культурні землі принаджували иньші народи; вони прикочували здалека, через пустині або гори й напали на ті землі, або й звойовували їх, робилися над ними панами, закладали вже більші царства. Так, у Єгипті настали два царства: одно—далі від моря, а друге—близше (Верхній і Нижній Єгипет). Ще пізніше, через війни, увесь Єгипет став уже одним царством. У Єгипті земля була поділена так: третину взяли собі царі, третину дали на своїх помічників-вояків (із їх були усякі пани-начальники); а останню третину дали на храми та на жерців, щоб молились за царя й піддержували між людьми покiрність і слухняність. Прості хлібороби мусіли тяжко працювати на жерців (духовних), на вояків і на-

4. Стародавній єгипетський малюнок. Як у Єгипті орали ралом, сіяли хліб, ганяли худобу, щоб утоптала зерно? Дрібні значки угорі і в середині—ого слова, писані єгипетським способом. (До стор. 20).

чальників, на царя, а самі мали хіба стільки, аби не вмерти з голоду. Царі використовували на себе всю культуру, всі здобутки часу попереднього. Будували пишні палаци і храми, пам'ятники, величезні кам'яні гостроверхі могили — піраміди, що й досі стоять у Єгипті.

5. Асирійці на війні. Далі видно — посажені на палі бранці. Малюнок сей вибитий на камені для Асирійського царя, 2600 літ тому. (До стор. 23).

У Месопотамії (над Евфратом і Тигром) діялося щось подібне. Там здавна жив народ, що звався Шумеру, мав свої громади, не-

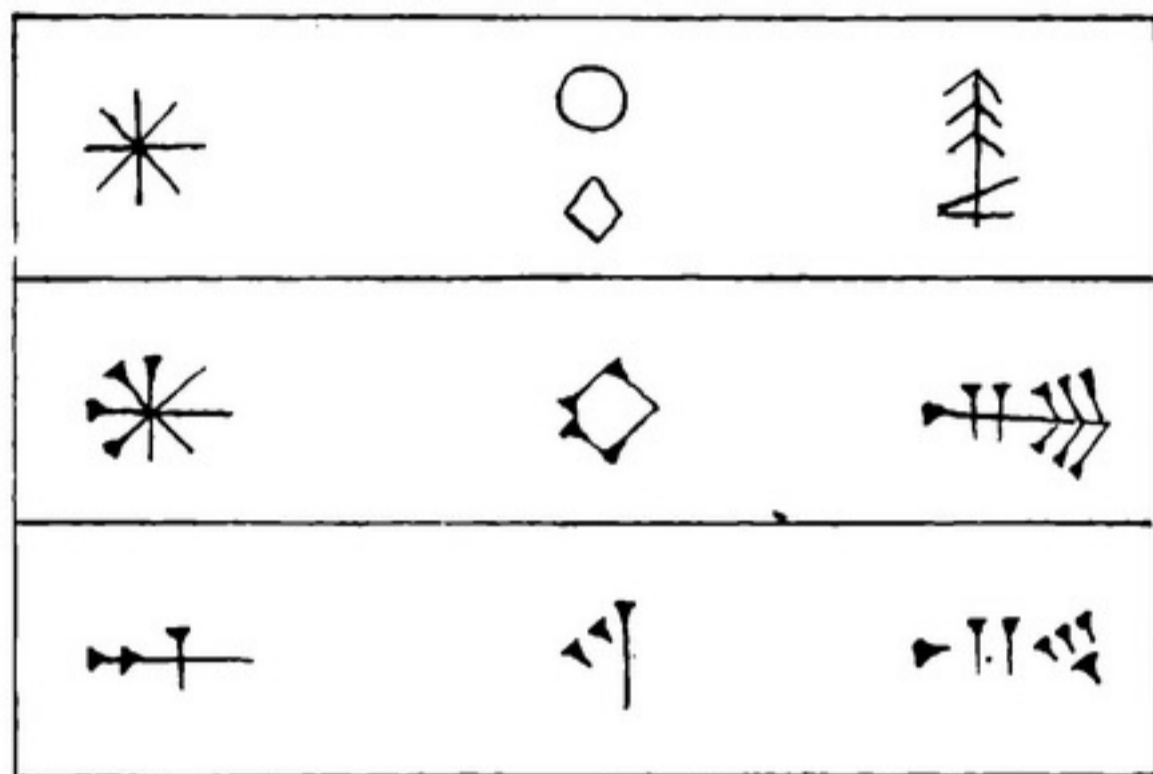
великі царства, укріплені городи; виробив значну культуру. Почали туди находити племена иньшого коріння, иньшої раси, семитської (близької до Арабів та давніх Юдеїв); почалися війни, аж поки настало велике царство Вавилонське, а на північ від його—царство Асирійське (Ашур). Цари Вавилону й Ашура воювалися між собою, бо кожний хотів поширити своє царство; брав перевагу то той, то другий, аж поки царь Ашура підбив під себе Вавилон та иньші сусідні землі, і стало його царство дуже велике й страшне. Військо царя Асирійського ходило війною на землі сусідів і далеких народів, аж до Чорного і Середземного моря, вбивало безліч народу, не минаючи й дітей, вішало, здирало з людей шкури, сажало людей на палі. Городи й села поруйновано, спалено, усе добро пограбовано—худобу, одягу, золото, срібло і т. и. Недобитків чужого народу, хто zostався живий, забірали в неволю, переселяли в иньші землі.

Такі самі звичаї мало й царство Вавилонське. І народи, що жили у Вавилоні і в Асирії (Ашурі), були між собою близькі, одного коріння, одної раси (арабської або семитської). І культура, і віра були в їх однакові,—однаково перейняті від давнього народу Шумеру, що жив раніш у тій землі. Їхнє „святе письмо“, молитви і т. и.,—було зложено мовою того давнього народу Шумеру, і тією старою, чужою мовою правилася служба богам. Були й переклади на живу асиро-вавилонську мову.

Писали колись малюнками, як і в Єгипті, потім почали писати простішими знаками, клинчиками, наче цвяшками. Сі знаки виду-

шувано на глиняних дощечках, що потім сушилися й випалювалися. З тих дощечок-цеглинок складалися цілі книги, великі книгозбірні при храмах і дворцях. Тепер, розкопуючи давні великі міста Асиро-Вавилонії (Вавилон, Ніневія і ин.), знаходять десятки тисяч таких пописаних цеглинок, читають їх і довідуються

Зоря

Сонце

Очерет

б. Вавилонське й асирійське письмо. У верхньому рядку показано знаки, що робилися найдавніше: малювали те, про що писали, як було і в Єгипті. У середньому рядку показано, як потім писали видавлюючи знаки на глині заструганою паличкою так, що виходили клинці, наче цвяшки. Іще далі (у нижньому рядку) знаки стали ще простіші, хоч визначали вони те саме: зоря, сонце, очерет. (До стор. 24).

про життя тих давніх народів. На цеглинках писалися не тільки книги, а й прості листи, звістки, оповіщення, умови, купчі, царські укази.

У своїх „святих книгах“ асиро-вавилонці

мали перекази (легенди) про дивний початок світа, про сотворення людей—„щоб вони служили богам“; про всесвітній потоп і таке інше. Вавилонські перекази де в чому нагадують те, що записано в юдейській Біблії. Найстарші боги у їх були: Шамаш, бог сонця, „судящий небо і землю“, Ану, бог неба, і син його Нуску, бог огню; Бел (Меродах або Ваал), сильний і могучий бог і творець людей, іменем якого називався й великий город Вавилон (Бабель); Ашур, народний бог Асирійців; богиня Істар,—богиня планети Венери, зорі вечірньої і ранньої,—богиня кохання, сестра Шамаша (сонця) і мати богів, небесна цариця. Усіх богів і богинь було багато й під ними розумілися: сонце, місяць, планети, зорі, небо, море, сили природи; та простий народ до того не доходив: поклонявся фігурам та образам богів, виробленим з каменю.

Жерці (духовні, учені) придивлялися, що діється на небі, добре знали про зорі, вчисляли місяці й числа, вгадували, коли має сонце або місяць мінитись. Думали, що на зорях можна вгадувати долю царів, царств, народів. Отоді почалася астрологія, наука про зорі й про те, що вони ніби віщують.

У Вавилоні стояла велика башта на сім поверхів (етажів); кожний вищий поверх був вужчий, і кожний поверх був помальований іншим кольором. Ся башта мала нагадувати про 7 планет, відомих тоді (іменами тих планет-богів звалися й дні тижня). На самому верхньому поверсі жерці-учені молились богам і оглядали небо.

Вавилон був город дуже великий, найбільший і найбагатший тоді. У йому вироблялося на продаж силу всякого краму. Тор-

говля велася з близькими й далекими землями. У Вавилоні сходилося багато людей з усіх сторін і народів, і була там велика мішанина мов—язиків.

У ті ж часи виробилася своя культура і в Єгипті, і вона де в чому одрізнялася од вавилонської. Писали в Єгипті здебільшого на папірусі, виробленім з листя болотяної рослини. Від того й досі у багатьох народів те, на чому пишуть (бумага), зветься папером. У Єгиптян теж було багато богів, між ними більші: Амун, Озіріс або Ра—бог сонця, Ізіда—богиня місяця, небесна цариця й мати бога Горуса і багато иньших. Кожному богові були посвячені які-небудь звірі й птахи. Так, Озірісу посвячений був віл Гапіс, иньшим богам—кіт, кібець і т. д. Тих звірів і птахів вважали за святих. Як бачимо, і в єгипетській вірі в основі лежало почитування сил природи, сонця, місяця і т. и.

Здавна завелися зносини між тими двома культурними землями—Єгиптом і Месопотамією. Зносини бували мирні, торговельні і воєнні. То єгипетський царь ходив походом на Месопотамію й брав з неї податки; то Вавилонці й Асирійці ходили аж до Єгипту й брали над ним гору. Багато з того виходило шкоди й руїни, а зате люде придивлялись до чужого життя, до чужої культури, рівняли те все до свого й навчалися багато де-чого від сусідів.

Суперечки виходили за те, кому панувати над землями, що лежали на захід од Месопотамії: Дамаск, Єрусалим (Юдея) і пристані над Середземним морем—Тир, Сидон. Оті всі землі иноді жили сами собі, вільно, а зде-

ФІНІКІЙСЬКІ І ІНЬШІ ПЕРЕД-ГРЕЦЬКІ	ГРЕЦЬКІ НАЙДАВНІШІ І ПІЗНІШІ	СТАРИ СЛОВ'ЯНСЬКІ І НАШІ
𐤀 𐤁	Α Α	А
𐤂 𐤃	Β Β	В; Б
𐤄	Γ Γ	Г; Г
𐤅 𐤆	Δ Δ	Д
𐤇 𐤈	Ε	Е; Ё
𐤉	Ζ Ζ	З; 3
𐤊 𐤋	Η	(нема)
𐤌 𐤍	Θ	Ѡ
𐤎	Κ Κ	К.
𐤏	Λ Λ	Л; Л
𐤐 𐤑	Μ	М
𐤒	Ν Ν	Н; Н
𐤓 𐤔	Ξ Ξ	Ѳ (ксц)
𐤕 𐤖	Π Π	П
𐤗	Ρ Ρ	Р
𐤘	Σ Σ	С
𐤙	Τ	Ѳ

7. Як витворилася наша азбука. Знаки Фінікійські й иньші, з котрих ви-
творилася грецька азбука; букви грецької азбуки, найдавніші і пізніші, з котрих узято
й нашу азбуку. Для тих слав'янських звуків, що їх немає в грецькій мові (ж, ч, ш, щ,
ъ, ь) були придумані нові знаки. (До стор. 28).

більшого підлягали пануванню то Єгиптян, то Асиро-Вавилонян.

По тих землях ширілася культура єгипетська й месопотамська.

По-над морем, на вузькій смужці землі, одділеної од суходолу горами, жив народ тієї ж раси, що й Вавилонці (семити), Фінікійці. Вони мали свої великі, сильні городи—пристані Тир і Сидон і иньші, навчилися плавати по морю, завели велику торгівлю з близькими й далекими народами, мали свої осади—колонії на далеких берегах Середземного моря (в Італії, Греції, Африці). Так вони своїми купецькими зносинами об'єднали багато земель і народів, розносили по світу тодішню культуру й сами додавали до неї де-що. Так, Фінікійці виробили першу азбуку, поділивши слова на звуки й давши кожному звукові—букву ¹⁾. Тепер уже не треба було виучувати тисячі знаків-малюнків, досить було знати якихсь 40 знаків-букв. Нові знаки взяті були з старих, тільки означали вже не ціле слово, а лиш перший звук. Так, старий знак, що звався алеф (віл), тепер визначав уже тільки букву А, хоч і писану по старому, наче волова голова з рогами: **𐤀**.

Від Фінікійців азбуку перейняли иньші народи: Жиди (Гebreї чи Юдеї), Греки, Латинці, а вже од сих і нові народи, а між ними й ми: наша азбука пішла од грецької.

Народ жидівський жив на невеликому просторі, по-над річкою Йорданом і мав чимале укріплене місто Єрусалим з храмом бога

¹⁾ Фінікійці, виробляючи азбуку, користувались давнішими знаками й умінням сусідніх народів, особливо Єгиптян і тих, що жили на острові Кипрі, поблизу Фінікійців.

Єгови (Ягве). Давніше Жиди молилися й иньшим богам, як і їхні сусіди, а потім по-малу у їх виробилася віра в те, що Єгова єсть єдиний Бог неба і землі і всього світу.

Самостійної культури Жиди не виробили. Зате ота їхня віра потім мала великий вплив на рід людський.

Недовго мали вони своє самостійне царство, а потім як звоювали їх Вавилонці, Асирійці, то все перебували під чужоземним пануванням. Бувало й таке, що багато Жидів гнали неволею в чужу землю, а Єрусалим і храм руйнували. Та Жиди все надіялись, що їхній Бог-Єгова визволить їх, коли вони будуть йому вірні, пошле їм визволителя, нового великого царя, і будуть вони панувати над своїми ворогами.

Поки Асирія й Вавилон панували в Месопотамії, воювали, поневолювали й нищили сусідні народи,—в той час над Каспійським морем і далі в горах, на схід од Месопотамії, розселявся новий народ, Мідяни і Перси, європейської, білої раси. Усі народи цієї раси звуться арійцями або індо-європейцями. Вони здавна заселяли більшу частину Європи; одна частина цього народу одійшла далеко аж в Індію, друга під іменем Персів, заселила сторону за Кавказом, де й тепер є держава Персія.

Персам довелось жити не в долині, не на родючій землі; та вони навчилися багато де-чого од своїх культурних сусідів. Маючи вже більше знання й уміння, маючи культуру, люде можуть добре прожити й не на роскішній, родючій землі, а в стороні бідній, суворій. Асиро-Вавилонці звикли до роскошів, розлінувалися, позаводили багато рабів. А

там, у Персів, люде мусіли великою працею здобувати собі хліб і мали вдачу працювиту, добру, сміливу. Се часто колись бувало, що на кращій, родючій землі швидче заводилася неволя людська, рабство; а на землі бідній, або в горах, хоч і трудніше було прожити, люде zostавалися вільними і було в їх більше братерства та доброго ладу.

Перси довго жили окремими громадами, малими племенами, а потім знайшлися між ними одважні вояки, з'єднали до купи усі племена й пішли війною на Месопотамію. Сот за шість літ без малого до Різдва Христового, або без малого за 2500 літ до нашого часу Перси вже панували у Вавилоні, по всій Месопотамії, підбили під себе усі землі й народи у Малій Азії до Чорного і Середземного моря, а далі взяли верх і над розкішним Єгиптом і його повернули у підданство своєму цареві.

У завойованих землях Перси спочатку поводитися вже не так, як перше Асиро-Вавилонці: не нищили всіх людей, городів, не переселяли недобитків в иньші сторони. Перський цар Кір дозволив Жидам вернутися з неволі в свою землю, збудувати на-ново свій храм і город Єрусалим.

Перси здавна мали віру, подібну як і в иньших арійських народів. Вважали за найстарше, добре божество—сонце, звали його Мітрою, святкували той день, коли сонце повертає на весну (в декабрі) й коли воно літом стоїть на небі найвище (в іюні). Вважали Огонь (Агні) за сина божого, сина Сонця, що прийшов на землю визволяти рід людський од лиха—холоду, темряви і всіх темних сил—ворогів, що в темряві никають.

Спершу вогонь доводилося здобувати так: терли одну деревину об другу, поки займеться. Через те дві деревини, зложені навхрест, нагадували людям доброго бога Агні, сина Мітри. Кружечок або колесо нагадували соняшного бога.

Згодом, як у Персів зросла культура, як почали вони рівняти свою віру з чужими, у їх появився пророк Заратуштра. Він навчав про великого соняшного, доброго бога Ормузда, творця світу і людей. Усе добро на світі—від Ормузда, а все лихо—від його супротивника (сатани) Арімана. На світі добро (Ормузд) змагається з лихом (Аріманом), а колись змаганне й боротьба скінчаться, і лиха не буде, а престоли Ормузда та Арімана стоятимуть укупі, поруч. По давньому Перси почитували вогонь, вважали, що вогонь усе очищає.

Коли Перси повоювали Асиро-Вавилонян та інші народи й завели величезну державу, якої ще в світі не бувало, то й сами потроху відмінилися, набрались звичаїв од давніх панів того краю, звикли до розкішного життя й до нелюдського поводження з народами, особливо, як ті починали повстання. Так ся величезна держава, наче сильна і страшна, дожидала свого часу, поки прийде молодий, свіжий народ і розвалить її.

Такий народ жив з другого боку Середземного моря; то були Греки або Еліни. Колись вони зайшли сюди з Середньої Європи, розселилися за Балканськими горами на Грецькому пів-острові, на всіх островах, що їх там багато, більших і менших, аж до берега Азії.

Сей народ арійської раси, дуже дотеп-

ний, з великим хистом, здобув собі початки культури від давніх народів: Єгиптян, Фінікійців, Вавилонян. Від Фінікійців перейняли Греки азбуку. Фінікійські колонії були колись і в самій Греції, і всюди по-над морем.

8. Грецький найстарший бог Зевс. Зроблено в старовину, з білого мармуру.

Жили Греки невеликими громадами, в долинах між горами, і не було в їх великого царства, і чужі народи не панували над ними. На просторі та на волі житте розвивалося, культура зростала, вироблялися добрі звичаї вільного народу. Кругом було море, та

воно не здавалося страшним: від острова до острова так близько. На горах високо біліє сніг, а в долинах усе цвіте й зеленіє, і течуть веселі потічки—річечки. Сторона та не така холодна, як наша, і люде ходили трохи не голі; та й не така пекуча, суха, як у Месопотамії або в Єгипті, біля пустині. Греки рано навчились робити кораблі, плавати по морю, а трохи згодом їхня торгівля на морі вже переважувала фінікійську, і вже грецькі осаді (колонії) були всюди над берегами Середземного й Чорного моря.

Колись Єгиптяни й Вавилонці боялись моря, не любили його й не вміли на йому запанувати. Зносини між людьми велися тоді по річках човнами, або сухим шляхом верблюдами, кіньми.

Як же Фінікійці, а потім Греки запанували на морі, то зносини між далекими народами побільшали, люди могли більше рівняти своє й чуже, і через те культура швидче зростала і знання людські збільшувалися. Для давньої історії людського роду має велику вагу оте Середземне море; округ його відбувалися найважливіші події давньої історії.

Греки виробили в своїх громадах (не у всіх) добрі, розумні, вільні порядки, установи, закони. Правувалися виборними радами й судьями. Цілий народ грецький, хоч і невеликий числом, не мав одного царя, однієї влади державної. Були то вільні городи-республіки, де старшинували виборні люде, а не царі.

Давня віра грецька була подібна до віри иньших арійських народів. То була віра народня, „язичеська“ (язик і значить народ), а не зложена мудрецами та духовними.

9. Так колись було у храмі в Афінах, де стояла постать богині Афіви. Той храм і досі стоїть, тільки обдертий і напів-зруйнований.

Вірили в бога сонця, Геліоса, що на золотій колесниці щодня виїзжає на небо, а старшим богом і владикою землі й людей уважали Діоса або Зевса. Зевс має в руці своїй грим і блискавицю, він подібний до слав'янського бога Перуна. Поважали ще бога Аполона (соняшне божество, що прийшло з Азії), богиню Афину—богиню розуму, торгу, війни, в честь її звався великий і славний город Афіни; була ще Афродита, богиня кохання (перейшла з Азії, де її почитували під ім'ям Істар, або Астарті), і чимало інших богів. Була у Греків давня легенда про те, що боги не хотіли дати людям вогню, а один з менших божків, добрий Прометей, украв огонь на небі й приніс його людям. За таке добро люде дуже поважали Прометея, а заздрий бог Зевс звелів покарати Прометея, прикувавши його до Кавказської скелі, і там він довго мучився. Було й ще немало богів, духів, як от русалки (наяди—в потічках, океаніди—в морі) полісуни і т. и. Вірили, що по смерті тінь людини йде жити в сумну країну на тім світі, що зветься Аїдес. Мали святі місця, криниці, храми. У великі свята—де раз на рік, а де й раз на 3 або 4 роки—з цілої Греції сходилися до якоїсь святині. Уся природа для Грека—земля, річки, гаї, гори, море—усе було населене божествами, усе було живе, і сама природа була божественна. Сам чоловік був „богорівний“, природа людська не вважалася грішною. Образи й фігури своїх богів вони робили дуже гарними, як найкращі люде.

Греки положили початок справжньої науки, філософії; zostавили нам найкращі зразки поезії, письменства; ніхто краще за їх не

вмів робити фігури з каменю.—образи богів і людей (статуї). У розумі своєму і владі виявили вони багато сили, благородства, в'двaги Греки того часу залишили всім новим народам найкращі здобутки культурні і всі народи вчилися від їх.

Сот за п'ять літ до народження Христового повстали проти Персів ті Греки, що жили в Малій Азії; їм помагали Греки з Афин. Перси побити повстанців і надумали піти походом на саму Грецію. Такий був колись звичай у царів, що поти воюють, поки всі народи повоюють, або—поки їх самих хто не подужає. Зібрав перський цар величезне військо й рушив на Грецію. Малий був народ грецький і земля їхня була невелика; та їхня культура була вища за перську, дух грецький, викоханий на волі був могутий і завзятий,—не то що в рабів перського царя, хоч їх було й дуже багато. У великій, навіки славній битві близько города Афин, на полі Маратонському, десять тисяч Греків подужали величезне, стотисячне військо перське. І не всі ще Греки й билися там, а тільки невелика республіка Афинська та їй помагала ще менша сусідня республіка.

Через кілька літ Перси знов рушили війною на Грецію й зібрали на сей раз з усього свого величезного царства більш мільона вояків (кажуть, що їх було до 2 мільонів). Військо перейшло по мосту через Босфор (близько Чорного моря), воєнні кораблі (усіх було 1200) пливли морем. Такої великої сили Азія ще не висилала на Європу. Тяжка була ся війна для Греків. Не всі й Греки йшли одностайно; де-які республіки піддалися Персам, иньші не могли погодитися, як саме треба

вести війну. Тільки Афинська громада щиро бралася оборонити Грецію від азійського ворога. В кількох битвах на землі й на морі Греки знов подужали Персів і прогнали їх, визволили й тих Греків, що жили під Персами в Малій Азії. Перси вже більш не важилися ходити війною на Грецію.

Після того у Греків розвивалася далі культура, освіта. Місто Афини, зруйноване під час війни, наново збудовано і прикрашено дуже гарними будівлями громадськими, що й досі чарують своєю красою, хоч уже й обдерті стоять і напів-зруйновані. Отоді-то вславилися великі письменники грецькі, учені, поети, мудреці-філософи, артисти, що виробляли прегарні постаті богів і знаменитих людей з мармуру, або виливали з бронзи. Старші й молодші любителі знання (філософи) сходилися й училися один від другого в академії. Афини були осередком і школою для всіх Греків і чужинців, були містом вільної думки, мистецтва, усякої умілості.

Війни з Персами залишили й недобрі сліди. У тих війнах Афинська республіка вела перед і зажила собі слави, прихилила до себе немало інших грецьких республік, викликала заздрощі другої значної держави грецької, Спарти. Спарта не хотіла давати перевагу Афинам.

У грецьких державах-республіках правували громадою здобільшого багатші й благородніші люди—аристократи. Простий вільний народ, демос по-грецькому, домагався й собі права в громадських справах, добивався, щоб державою правував увесь вільний народ,—щоб було народо-правство або демократія (правління демоса). В Афинській

республіці демос здобув собі великі права: там настала демократія, завелися вільні порядки. А в Спарті панувала аристократія. Інші, дрібніші республіки хилилися то до Спарті, то до Афин,—як коли де запанує аристократія, або демократія.

Усі аристократи, по всіх грецьких державах і навіть заморських колоніях, хилилися до Спарті, помагали їй в боротьбі з демократичними республіками, от як з Афинами. І в самих Афинах аристократи не раз спитувалися завести панське правління, з допомогою Спарті та інших чужинців. Отак по всей Греції йшла завзята боротьба аристократії й демократії; і боротьба тая з часом не зменьшувалася, а зростала. Тая невпинна боротьба знівечила грецьку силу. До грецьких справ мішалися сусіди, наприклад Македонський цар, що скоро став там верховодити. Македонці були сусідами греків, переняли від їх культуру й сами себе вважали теж за Греків.

Молодий й дотепний цар Македонський, Олександр, зібрав грецьке військо й повів його воювати Перську державу. Слава про ту війну зосталася на-віки. Олександр Македонський з греками у великих битвах подолів сили Перського царя, пройшов до Тира, здобув се місто; був у Єрусалимі, де його прийняли покійно. Був у Єгипті, заложив там город Олександрію на березі моря, що й досі стоїть. Здобув Сирію, Вавилонію, усю державу Перську; ходив аж до Індії, а після того вмер ще молодим від гарячки (за 323 роки до Різдва Христового).

Олександрове царство не встояло довго, поділилося після його смерті. А тим часом Греки рознесли всюди по тих землях, де хо-

дили з Олександром, свою культуру, освіту, заснували нові, європейські городи, і вся тая частина Азії й Африки пристала до європейської—грецької цивілізації. Олександр з греками не ходив звичаєм давніх азійських царів, не нищив і не вигубляв народів, поважав усяку віру й звичаї тих земель. Грецька

10. Олександр Македонський. Вироблено в старовину з мармуру.

культура з'єднала тоді багато народів і земель. Появилися нові осередки освіти, а найважливіший з їх—Олександрія в Єгипті, та ще Антіохія в Малій Азії.

Та самі Греки змішалися з азіятами, семитами, набрались азійських звичаїв, звикли

до роскоші. Се не були вже Греки колишніх дрібних вільних республік. Уміння й знання вони ще зберегали, а давнього духу вільного і вдачі вже не було. І сама порода (раса) Греків потроху одмінилась через мішанину з азіятами. Колись Греки були чистими арійцями, європейцями, з білим тілом, блакитними очима, русявим волоссям. Нові покоління Греків переродилися, стали подібні до семитів (Арабів, Вавилонців), і не тільки в Азії, а і в самій Греції

Поки те все діялось, зростала сила нового народу, Латинців або Римлян. Жили вони на Італійському пів-острові, поділялися на дрібні племена. Там здавна вже були осади Греків, і се помогло Римлянам здобути початки освіти й культури. І далі Римляни все вчилися в Греків, перейняли їхню науку, віру, уміння, шанували тих самих богів, тільки що по своєму звали їх: Зевс звався Юпитер і т. и. Римляни були тієї ж раси, що й Греки. Жили дуже просто, бідно, поважали таке життя. Колись, у давню старовину були в їх царі, та вони їх скинули й завели у себе республіку. Їхня рада державна звалася сенатом. Спершу в республіці правували самі багатші, значніші, пани; а простий народ (по-римському — „плебс“, простий чоловік — „плебей“) домагався й собі прав, вів боротьбу за свої права. Історія республіки Римської визначається отією завзятою громадською боротьбою за народні права. Через те Римляни виробили знамениті закони про всякі права окремих людей і права громадські, закони судові (Римське право). Простий народ (плебеї) довгою й завзятою боротьбою здобув собі права римського громадянства,

право вибрати з-поміж себе людей на всякі громадські уряди, право користуватися з громадського поля.

Тим часом республіка Римська вела боротьбу з сусідніми народами й потроху підбила їх під себе. Римляни були добрими воюками й мали гарно впорядковане військо, найкраще тоді в світі. Римська держава зростала, привертала до себе все нові землі та народи. Вже Греція, Мала Азія, Єгипет, частина середньої Європи, Еспанія й частина Британії, північна Африка—належали до Римської держави. Римський орел (герб або знак їхній) панував на цілому тодішньому культурному світі. Трудно було добре й справедливо правити такою державою сенатові римському (що був наче городська дума міста Рима). Через ті війни велику перевагу в державі взяли воєнні, генерали, полководці. Один з їх захопив владу у свої руки, став наче царем. Тільки не звався царем, а Рим і після того звався республікою. Новий володар звався імператором, се значить—старшим генералом. Зостався й сенат, і всі громадські уряди по старому, тільки справжнім господарем і паном був імператор. Сила його була велика, і всі корилися йому, як богові, ще й звали божественним (дівінус), поклонялися його образам, вибитим з каменю (статуям). По йменню першого імператора Цезаря, імператори звалися ще цезарями (тепер у нас кажуть—цісарь або царь).

Усі народи тодішнього культурного світу зійшлися, з'єдналися в державі Римській, скінчилися сварки та війни між народами, настав „римський мир“.

Під той час Жиди розселялися по всій

державі Римській. Було їх багато в Олександрії єгипетській, були вони і в Греції, і в Римі, і всюди вірили тільки в свого Бога й нахиляли до своєї віри язичників. Старі віри й боги вже мало вдовольняли людей. Уже видко було, що перекази (легенди) про старих народніх богів — то тільки казки, вигадки. І потреби людські, і культура були вже не ті, що колись у окремих народів. Треба було нової віри, що єднала б людей не на основі інтересів свого тільки народу а на основі інтересів усього людського роду. Нова віра мала встановити закон вселюдського братерства, правди, милосердя й ласки до всіх слабих, убогих, кому тяжко жити.

Така віра, християнство, появилася спершу в землі Жидівській і почала розходитися по всій Римській імперії. Римський уряд, хоч не мав звичаю забороняти комусь вірити, як хоче, не раз ставав проти християн, бо вони проповідували, як тоді здавалося, якесь небезпечне нове вчення, не хотіли приносити жертви перед образом імператора, вірили, що скоро імперія і Рим і весь сей грішний світ загине, а настане нове царство добра і правди. У тому „новому царстві“, що його сподівалися християни, не буде вже, на їхню думку, ні панів, ні рабів, ні багатих, ні вбогих, а всі будуть однаково вірними слугами Отця свого небесного, доброго і милосердного. І через те здавалося урядові римському, що християни суть вороги держави і громади. Іноді минало багато літ — християн не займали, давали їм множитися й прихилати до себе людей. А в иньші часи починалися тяжкі утиски, мучення християн, і чимало їх загинуло на хрестах, на огні, від меча і т. и. Та

се не спиняло нової віри, і сотень через три після народження Христового вже більша половина людей у державі Римській стала християнами.

Римська імперія велика й сильна була, проте в середині трухлява. Корінь лиха був там у рабстві. Рабів у Римі колись було небагато, та й самі пани жили просто, не роскошували. Що далі йшли війни, що новіших земель прибувало, то все більшало рабів. Рабами робили бранців, на війні, або просто купували по чужих землях. Війна давала багато золота до рук Римові, золота і всякого добра, — то було за що купувати рабів. Раби не вважалися за людей, за громадян; і вони, і діти їхні були наче домашньою худобою. У багатих людей на полях працювали тільки раби; на заводах і в ремісничих майстернях працювали раби. Вільному чоловікові трудно було й прожити, заробити, бо всюди була рабська праця. Через те вільні люди окрім самих багатирів, збідніли, з'убожіли, і тільки й залишалася їм тая слава, що вони — „римські громадяни“. Імператори роздавали їм хліб, і так народ звикав годуватися з панських рук; псувалася вдача народу римського. На полях в Італії зникали ниви дрібних власників-хліборобів: усе закупили багаті, і там, де раніш вигукував, орючи, вільний хлібороб, — там випасав отари панський раб-невольник.

Імператори будували пишні храми, палаци, театри, великі бруковані шляхи стелили; платили добре війську. Усі ті заходи не допомогли Римській імперії встояти. По-між багатими від того золота, що пливло до Риму з усіх сторін, завелася розкіш, ве-

лика розпуста і всяка погань. Особливо псувало людей оте рабство: псувало і тих, що панують, і тих, що в неволі. Римські чиновники по всіх землях, між чужими народами (по провінціях Римської держави), пильнували, аби швидче розбагатіти, і чинили за-для того усяке здиство. В де-яких провінціях виникали повстання проти римського панування; тоді починалося втихомирювання їх лютими карами. Так, народ Юдейський (Жиди) повстали, почали війну проти Риму; римське військо зруйнувало Юдею і самий город Єрусалим і храм, так що можна було пройти плугом на тому місці, де стояв Єрусалим. Жиди розійшлися по всій державі, і з того часу (70 літ по Різді Хр.) вони не мають свого храма, ні богослуження, ні священників, а тільки вчителів-наставників (рабинів). Християнська віра з того часу зовсім відділилася від старої Юдейської і стала швидко ширитись поміж язичниками, усякими народами.

Велика була імперія Римська, багато захопила вона земель і народів. Щоб добре й справедливо правувати в такій державі, треба було б завести велику раду з виборних від усіх земель і народів; та до того не додумалися тоді. Для народів не було гірше з того, що республіка Римська змінилася імперією. Імператори не були гірші для народів—земель (провінцій), ніж сенат римський, ніж оті багачі, що дбали лиш про себе. Та і в самому Римі простий народ, бідні люде (а їх було багато) не жалкували за республікою, бо допекли вже їм багатирі, а імператори манили їх хлібом, грошима.

Трудно було дати лад отій великій дер-

жаві. А тут іще наставали усобиці: військо помагало тому чи іншому полководцеві захопити імператорський престол, і з того виходили великі внутрішні війни та руїна. Спитувалися ділити імперію на двоє, щоб легче було правувати: в одній половині, східній (де панувала грецька культура і мова) сидів один імператор, а в другій, західній (де переважала римська, латинська мова)—другий. Се помагало одбиватися їй від сусідніх народів, що де-далі намножилися й насувалися на римські провінції. В Азії було немало ворогів, і між ними Перси, що знов завели свою державу; а в Європі велику силу взяли народи германського коріння (Німці) й Слав'яни.

У початку четвертого століття по Різдві Христовому, під час усобиць, боротьби за імператорство, один з тих, що хотіли здобути імператорство, Костянтин, маючи у своєму війську багато християн, виставив знак хреста на своєму прапорі (військовий корогві); християнам се подобалося, вони билися завзято й подужали ворога. Костянтин, ставши імператором, дозволив вільно всім бути християнами, а потім зробив християнство державною вірою імперії, хоч сам вихрестився тільки перед смертю. Звелів закрити й зруйнувати давні народні („язичеські“) храми, каплиці, святилища.

Столицю імперії він переніс у Візантію або Цареград, що від його ймення став зватися Костянтинополем. Стала нова, Візантійська або Грецька імперія.

Християнство запанувало. Для впорядкування церковних справ імператори скликали духовні собори; на соборах зложені були основні закони віри й виречена була заборона

усякого иньшого навчення: хто навчав не так, як постановили святі отці на соборі, в згоді з імператором, той був єретик і проклятий. Тоді знищені були нехристиянські школи, книгозбірні, статуї і все, на що могла опиратися нехристиянська наука і культура. Учені і всі „язичники“ мусіли або прийняти нову віру, або тікати за грониці імперії. Церква (патріярхи, духовенство) впорядкувала свої справи по згоді з імператором. Та згода і спллка церкви з правительством була велика; правительство помагало церкві, наділяло її маєтками, боролося з єретиками й невірами, а церква давала піддержку й посвяченне імператорам,

Імперія, як згадано, була поділена на двоє; західню, латинську частину її незабаром звоювали й захопили нові, тоді ще некультурні народи німецького коріня. Народи сі посунули на Римську імперію, бо їх почали тиснути з сходу Слав'яни. А Слав'ян тисли Турські народи — орди, що сунули з Азії. Так упала й завалилася Західня Римська імперія (року 476—486). Східня (Византійська) імперія жила ще довго і звалася теж Римською, хоч там жили здебільшого Греки

Нові народи, що захопили провінції Західної Римської імперії, перемішалися з римлянами, і так виникли народи римського кореня, ще й досі говорять мовою близькою до римської (латинської): Італійці, Французи, Еспанці. Далі на схід і на північ zostалися народи німецького кореня: Німці, Шведи й Норвежці, Англо-Сакси. Ще далі на схід жили народи Слав'янські (що тепер звуться Чехами, Поляками, Великоросами, Українцями, Білорусами, Болгарами, Сербами). Далі від їх на

краю Європи і в Азії жили народи Фінські й Турські.

Усі нові народи вчилися од Греків та Римлян; звідти, з тієї великої скарбниці освіти й культури, черпали всі народи, — хто більше, хто менше. Усі нові народи, а між ними й Українці—то наче діти старої греко-римської цивілізації, що сама в початку збирала скарби культурні від давніших народів. Від Греків та Римлян нові європейські народи взяли й християнську віру.

Нові народи були ще темні, некультурні, коли впала римська імперія на Заході. Вони не могли ще зрозуміти всієї мудрости греко-римської науки, освіти й письменства; їм зрозуміліша була проста наука віри християнської. А тут іще і в самій Византійській імперії почали нищити й руйнувати нехристиянську науку і культуру. Думали, що треба дбати не про сей „грішний світ“, не про землю, а про небо. Занедбали землю, і на землі настала темнота; освіта занепала, давнє письменство та наука забувалися. Така темрява панувала в Європі дуже довго, і тільки по-троху, по-малу, через сотні літ, почало розвиднятися (почалось відродження наук і освіти).

У Византійській імперії (з столицею Царградом) ще задержувалося де-що з старої освіти й культури. Звідти й наші пратіди здобували собі початки культури, взяли її віру християнську.

Церква християнська поділилася теж на дві: Західню, латинську або католицьку (се значить—„всесвітню“) і Східню, грецьку або православну, чи як у нас у старовину казали—благочестиву. У латинській церкві був

11. Славянські племена у ІХ—Х століттях

і сусідні народи. (До стор. 57—61).

старшим архиерей, або папа римський, що вважав себе за наслідника апостола Петра; як Петро, мовляв був старшим між апостолами і вмер у Римі, так архиерей римський має бути старшим над усією церквою. Західні народи, що здавна звикли коритись Римові, корилися й папі римському.

Для церкви Східньої, грецької велику вагу мали імператори. В Римі не було такої сильної власти, через те самі папи зробилися царями.

Не раз спитувалися наново з'єднати церкви латинську і грецьку, завести „унію“—єдність. Така унія була заведена потім у нас на Україні, як се далі побачимо. Та нічого доброго з того не виходило.

Тоді саме як у Європі на руїнах Римської імперії запанували нові королівства, на історичний шлях знов виступив народ семитської раси—Араби (мовою й породою близькі до давніх Вавилонців і Жидів). З давніх-давен жили вони в Арабії, кочували з отарами овець, табунами коней та верблюдів. Землі родючої там мало, тільки між горами та морем можна знайти пасовища, а далі йдуть піски та гола пустиня. Коли намножувалось Арабів, то частина їх виходила з свого краю шукати місця під нові оселі.

У тих Семитів, що зоставалися кочувати в своїй Арабії, віра була народня, мало вироблена; молились зорям та місяцю, мали перекази (легенди), як і иньші давні народи, про богів і велетнів (героїв). Була в їх і всенародня святиня Кааба (де тепер город Мека): чорний камінь, що ніби янгол приніс його з неба; а то був метеорит, камінь, що падучою зіркою впав колись на землю, як се й тепер

иноді буває. Між арабами ширилася потроху віра жидівська й християнська.

У початку сьомого століття по Різді Христовому один Араб, на йменне Магомет (чи Мухамед) зложив нову віру для Арабів, що й тепер зветься магометанською. Магомет навчав, щд Бог—однн, що він справедливий і грізний; що жидівський Мойсей та Ісус були пророки божі; отже Магометові дана Богом остання і найповніша наука віри, що виложена у святій книзі—Қорані. Ніяких божих образів, статуй, фігур або малюнків не повинно бути. Тільки серп місяця малювали магометани на прапорах і корогвах та ставили на своїх храмах—мечетях. Магомет навчав, що треба ширити нову віру, що найбільше щастє для чоловіка—вмерти в війні за сю віру і піти в рай.

Так настала нова велика світова віра (релігія). Як і жидівська і християнська, так і магометанська—усі три віри виникли серед семитських народів. Нова віра почала швидко ширитися, найбільше війною. Араби, намножившись, вийшли з свого краю й понесли з своїм військом ім'я свого пророка по світу, заснували велику арабсько-магометанську державу, подгорнули під себе, окрім Арабії, Месопотамію, Сирію, Палестину, Єгипет, північну Африку аж до океану, почали тиснути Візантійську імперію. Арабська держава потім поділилася на кілька менших.

Після тієї заверюхи, що наробили Араби, вони трохи втихомирилися, почали вчитися, перейняли чимало де-чого з старої науки й письменства Греків та Римлян і своє де що додали до того скарбу. І в той час, коли в Європі стояла темрява,—тоді у Арабів-

магометан переховувалася освіта, аж поки і в Європі почало, як згадано, розвиднятися.

Пізніше з середньої Азії прикочувало в Малу Азію племя турське (жовтої раси),— Турки-Османліти. Вони перейняли від Арабів магометанську віру й почали воювати Византійську імперію. Довго точилась війна, імперія все меншала, все тісніше її ставало, аж поки Турки й зовсім розвалили її, забравши й самий Цареград (року 1453). Так не стало православної Грецької імперії, а християни мали з того часу жити під турським пануванням.

Турки підбили під себе частину племен арабських, панували над давньою святинею Каабою; забрали землі балканських Слав'ян, Волоську землю й частину Української (Буковину), виявляли колись дуже велику і грізну воєнну силу. Приходили не раз війною на Україну та Польщу.

Самі Турки поміж Арабами - семитами давно втратили ознаки своєї турської (жовтої) породи й самі стали подібні до Семитів, тільки мова в їх давня зосталася.

Всесвітню історію звичайно ділять на такі часті: Стародавню—від найдавніших часів до занепаду Західньої Римської імперії або до заснування Цареградської (Византійської) імперії; Середню, від занепаду Зах. Римської імперії до кінця XV століття (до відкриття Америки); Нову—від початку XVI ст. Іще з Нової історії виділяють Найновішу—від кінця XVIII століття. З того бачимо, що у Всесвітній історії наша Українська історія міститься в другій половині середніх віків та в історії нових часів.

Оце наше вступне слово—короткий огляд давньої Всесвітньої історії—поможе нам розуміти те, що діялось у нашій землі здавна,—де що взялося й з чого почалося.

Переказуючи далі історію нашого народу, ми ще при потребі не раз згадаємо про те, що діялося і в інших землях, сусідніх з нашою.

Від найдавніших часів до Монгольського нападу.

I.

Землі й племена Слав'янські.

На тій землі, де тепер живуть Українці, люде жили з давніх-давен, — вже багато тисяч років назад. Уже й тоді жили тут люде, як ще не завелися культурні держави—Єгипет, Вавилонія, Асирія. Оце недавно розкопували землю у Києві, у Трипіллі над Дніпром і в иньших місцях і знаходили сліди того давнього життя люльського: оброблені кістки, оббиті камінці. Жили тоді люде в печерях, по-над річками та ярами, балками; живилися звіроловством й рибальством, а худоби ще не мали й хліба не сіяли. Се в нашій стороні був вік кам'яний, вік печерного життя. Якого племена й якої раси були ті давні люде у нашій землі—тепер трудно вгадати. Ніякі писані звістки не можуть сягати так далеко, за багато тисяч літ назад. То — часи передісторичні.

Аж тоді, як завелася багата культура у Греків (тому уже буде більш двох тисяч літ) і як Греки почали заводити свої осадико-

нії по-над Чорним морем,—почали вони в своїх писаннях згадувати й про нашу землю, та й то тільки про той край, що лежить ближше до Чорного моря.

Грецькі осаді (колонії) засновувалися здебільшого для торгу з чужими народами. Отак Греки вели торгівлю і з тими народами, що жили в нашій землі. І тепер ще знаходиться не мало грецьких грошей і всяких виробів того часу у нашій землі.

У близькому сусідстві з грецькими колоніями, в степах над Доном і Дніпром, тоді жили Скифи народ близький породою до давніх Персів і до теперішніх Осетинців, що живуть на Кавказі. Скифи випасали в степу худобу, коней, а подекуди й хліб сіяли і продавали його Грекам. У нас у степу зісталось немало могил, насипаних Скифами над своїми ватажками, чи князями. У могилу вони клали все що буде потрібне, на їхню думку, мерцеві „на тім світі“, і через те знаходять у тих могилах чимало всяких виробів з золота, срібла, глини і т. п. Скифи купували вироби у Греків.

Після Скифів у степу запанувала друга орда тогож коріння,—Савромати або Сармати. Про Скифів і Савроматів знаходимо немало звісток у тодішніх писаннях грецьких. А що тоді діялося далі від Чорного моря, аж там, де Київ, Чернігов, і який там жив тоді народ,—про те Греки добре не знали. А в нашій стороні люде не вміли ще писати.

Немало й ще иньших народів насувалося у степи, та про се скажемо далі.

Давні предки наші, Слав'яни з давніх-давен жили там, де тепер Правобережна Україна, Біла Русь, Польща, Галичина. Слав'янське плем'я належить до того ж арійського

коріня, що й Греки, Римляни, Німці, Французи, Англійці. Литовці. Сама мова усіх тих народів показує, що всі вони пішли з одного коріня. Так у всіх тих народів найдавніші слова схожі (напр., перші числа—один, два, три і т. п., або батько, мати, брат, сестра; або—смерть, море, дім, око і т. п. Сі слова і тепер ще вимовляються подібно у багатьох з тих народів). Греки і Римляни колись переселилися на південь, до Середземного моря, і там, у сусідстві з давніми культурними народами, й сами стали культурними, освіченими, і сами багато додали до тієї всесвітньої скарбниці людського знання й уміння. Народи ж Німецькі і Слав'янські, зіставшись у середній і північній Європі, ще довго були темними, „дикими“.

Тому вже буде з півтори тисячі літ, як Слав'янські племена почали розселятися, посунули до Дунаю і за Дунай, зайняли давню землю Македонську і часть Грецької, заселили й степи над Чорним морем.

До Слав'янських народів тепер належать: Великоруси, Білоруси, Українці, Поляки або Ляхи, Чехи, Словинці, Серби, Болгари й иньші. Усі ті народи близькі між собою мовою, і видно, колись були одним народом, що потім намножившись і розселившись, поділився на окремі народи. Слав'янські мови такі ще близькі між собою, що наш чоловік, зроду не чувши, напр., сербської або чеської мови, розбере й зрозуміє (хоч і не все), як Чех або Серб не швидко говоритиме своєю мовою. А з Поляками та Великорусами наші люде жили здавна у близькому сусідстві, то й ще легше одно одного розуміють.

Розселялися Слав'яне і в сторони північні—аж до моря Балтійського (що колись звалося Варяжським), і на схід,—на річки Оку й Волгу, поміж племенами Фінськими.

Літ тисячу двісті назад (як починаються певніші й докладніші писані звістки про нашу землю) у східній Європі жили такі племена Слав'янські:

На правім боці Дніпра, у Київщині, жили Поляни, від річки Ірпені до річки Росі; колись вони жили й далі, за Россю, у степу (полі) та їх витіснили вороги. На захід од Полян, жили Деревляни; земля Деревська (лісова) лежала по-над річкою Тетеревом до Случі (а може й далі) і до Припети. На лівім боці Дніпра жило племя Сівера або Севруки. Земля Сіверська була велика, йшла по-над Десною, Сеймом, Трубайлом, Сулою. Колись оселі Сіверські йшли й далеко в степ; аж на Тамані були їхні оселі (Тмуторокань). На низу Дніпра жили Уличі або Угличі, та під натиском ворогів вони посунулися на захід, на річку Бог. Близько Уличів з заходу, на Дністрі, жили Тиверці. На захід від Деревлян і на північ від Тиверців жили Дуліби, що потім звалися Волинянами.

Оті всі племена: Поляни, Севруки, Деревляни, Дуліби, Тиверці та Уличі—то все були предки теперішніх Українців. Мали вони одну мову (язик), тільки вимовляли трохи не однаково, як і тепер трохи відрізняється вимова у Черніговців та Полтавців, Поліщуків (колишніх Деревлян) та Подолян або Галичан. Відрізнялися ті племена й де-якими звичаями, як і тепер трохи відрізняються.

На північ од Українських племен жили Дреговичі, Кривичі, Радимичі, Вя-

тичі; то були предки теперешніх Білорусів та Великорусів. Великоруські племена розселялися далі на схід, по-над ріками Окою, Волгою,—поміж племенами чужими, Фінськими, у тій землі, що потім звалася Московщиною.

Далеко в стороні північній, аж близько Балтійського моря, здавна оселилися люде, що прийшли, видно, дець із нашого краю; вони звалися просто Словенами, по-давньому, бо так колись звався увесь той народ, з якого пішли усі ті племена.

Сусідами наших предків були з західної сторони: за Карпатами-горами Угорці або Мадяри; вони прийшли туди з Азії у дев'ятому (IX) столітті по Різді Хр. й поселилися за Карпатами. Близше їх, над р. Прутом і Дунаєм жили Волохи або Румуни, що оселилися там ще за часів Римської держави й мовою були близькі до Римлян. Над р. Вислою жили Ляхи або Поляки. Далі за Дреговичами (Білорусами) жили Литовці, племя зовсім не слав'янське. На схід, як уже сказано, слав'янські племена розселялися поміж народами Фінськими, що жили там не густо і були смирні та не мали сили ні завзяття не пустити в свою землю чужинців.

Найгірше сусідство було з південного, степового боку. Той степ з-над Чорного моря йде далі через Дін, Волгу, Урал в Азію, там ще ширшає, переходить де-куди в солонці або й піскуваті пустині. У степах Азії здавна жили кочові народи Турського або Монгольського коріння; вони випасали табуни коней, отари овець, гурти рогатої худоби, перекочовуючи з одного місця на друге, шукаючи добрих випасів. Здавна бувало так, що ті орди (через

війну з иньшими ордами, або просто через намноженне людей) посувалися через Урал і Волгу до Дону і Дніпра й займали під свої кочовища степи над Чорним морем, аж до Дністра й Дунаю. Оті дикі кочові орди чинили велике лихо нашій землі своїми нападами.

У дев'ятому (IX) столітті степ захопили Печеніги (турська орда) і спустошили оселі наших предків у степу, руйнували городи аж під самим Київом. А за Печенігами йшли нові орди з Азії, б'ючи Печенігів Прийшли Узи або Торки (Турки), а потім велика і сильна орда Половців або Куманів, що панували в степу півтораєта літ і багато шкоди наробили нашій землі. Про боротьбу наших людей з кочовниками, що панували в степу, нам ще доведеться не раз згадувати, бо тая боротьба без упину тяглася цілі сотні літ, на неї тратилися сили нашого народу, через неї спинялася культура й добробут. Тільки в лісовій стороні (Черніговщині, частині Київщини до р. Росі, на Волині і в Галичині, нашим людям сидіти було трохи спокійніше, бо кочовникам незручно було ходити походами серед лісів і болот.

Був такий час, коли наші люде заселяли (хоч не густо) степ до самого моря. Як же в степу запанували азійські орди, то народ наш посунувся до лісової сторони, хоч і тоді не зовсім зникла в степу слав'янська людність; вона сяк-так жила де-куди під пануванням чужинців.

Грецькі колонії (осади) над Черним морем теж руйнувалися кочовниками і держалися міцніше хіба в Криму, де був великий город грецький—Херсонес, або Корсунь.

У степу над Волгою й Доном виникла

велика держава Хозарська; столиця тієї держави—Ітиль стояла на нижній Волзі. Людність Хозарського царства складалася з Монголів і з Фінів; було там не мало й Слав'ян, та Жидів Царі („кагани“) держалися віри жидівської, одначе там вільно було всякому держатися якої хто хоче віри Магометани, христіяни, жида, язичники - слав'яни — усі мали свої капиці-храми, для всіх були окремі суди. Хозарські царі прихилили під свою руку великі землі, аж до Києва; їм платили дань і наші предки. Хозарське панування не впеклося нашим людям, бо Хозари вимагали тільки податків, а в життє нашого краю не мішалися.

Був такий час (у VIII й IX століттях по Христі), що Хозарська держава була сильною, спиняла орди, що насувалися з Азії, а се було користо для нашої землі. У X-му столітті Хозарська держава почала занепадати, а далі й розвалилася, не видержавши боротьби з азійтськими ордами та з Київськими князями.

У ті часи, коли не було не тільки залізних, а й простих добрих доріг, найзручнішою дорогою служила річка, бо по їй легко можна перевозити всячину. Такими дорогами були в нашій стороні великі ріки: Волга, Дін, а надто Дніпро з Десною, Прип'ятю й Сожом. Дніпро тече з сторони, близької до Балтійського (Варяжського) моря і впадає у Чорне море. І наші люде, і чужинці (Варяги з-за Балтійського моря) здавна вели торгові зносини по Дніпру, плавали аж у Грецьку землю; се була велика і важна торгова дорога „із Варяг в Греки“, як тоді казали.

Над сією дорогою були торгові міста,

городи: у землі Словен, над р. Волховом—Новгород; на Дн прі—Смоленск; низче по Дн пру, як упаде в його Сож—Любеч; на Десні—Чернігов; близько того місця, де впадає в Дніпро Десна—великий город Київ; ще трохи низче, з лівого боку Дніпра—Переяслов.

Київ через те й став великим городом у ті часи, що стояв він на великому водяному шляху, де сходяться й иньші великі ріки: Десна, Припять. Через те й плем'я Полян (чий був Київ) узяло тоді перевагу над иньшими племенами, і Київським князям корилися иньші землі, хоч плем'я Полян само було невелике. Воно так звалось, мабуть, через те, що жило від поля і в полі, у теперішній Київщині, над Россю і далі в степ, поки його звідти не витиснула орда за Рось.

Ліва сторона Дніпра звалася Сіверою чи то Сіверщиною і заселилася нашими людьми, видно, трохи пізніше. Та сторона, повна лісів, річок, болот, дикого звіря, мало залюднена, вважалася за непривітну країну. Заселення тієї сторони нашими людьми, видно, йшло з-за Дніпра, від Києва. Сіверська земля була велика, по Десні, Сейму, Сулі, аж до Дону; тільки людей там жило колись не густо.

Усі оті племена, що ми їх зємо тепер народом Українським, як бачимо, жили здебільшого на тих місцях, де й тепер живуть. Північна границя нашого народу (від Білорусів та від Великорусів-Москалів) зосталася там, де й була; а південна границя тепер посунулася далеко аж до моря і до Кавказу, бо в пізніших часах наші люде там розселилися, опанувавши степ, колись зайнятий кочовниками.

У той час, коли починається історія нашого народу (ІХ—Х століття), народ сей уже жив городами й селами, орав землю, розводив худобу домашню (рогату, коней, свині, кури, вівці), умів багато де-чого виробляти з дерева, шкури, кістки, заліза, міді; вів торг із близькими й далекими народами.

Жили люде здебільшого по-над річками (де раніш були печері, поки люде не стали жити в хатах). Хати робились маленькі, мастилися глиною, ставилися близько одна до одної. У лісовій стороні хати були рублені, де-куди й не обмазані й без печі; замість неї вогонь розводився на долівці, а дим слався по хаті й виходив у дірку, або в двері.

Окрім хліборобства, велику вагу мали лісові й водяні промисли. Ловили багато риби, дикого звіря. Знаходили в лісах борті—душенасті дерева, де водились бжолі, і брали мед. Де-куди мали пасіки і в роблених дуплах чи вуліках.

Зерно хлібне їли варене (кутя, каша—то найдавніший хліб), або пекли хліб з муки, змолотої на жорнах. Вітряки й водяні млини стали робити пізніше. З меду варили п'яне питво. Уміли ткати полотна й шерстяні матерії, шили одягу. Любили прикрашати одягу шкурками звірів (бобра, куниці, соболя, білки, горностаю) і всякими закрасами з срібла, золота, міді. Одяга була подібна до тієї, що й тепер ще носять у глухих сторонах нашої землі: у Галичині, на Поліссі, у Черніговщині. На голові—шапка хутром обшита, верх з матерії. На тілі—сорочка біла довгенька, часто гаптована червоними й иньшими нитками, а поверх сорочки—пояс тканий. Сороч-

ка носилася поверх штанів, а штани („порти“) були не широкі й шилися з полотна та з иньшої матерії. Поверх надівалася керея. На ногах—постоли або чоботи. У багатих уся та одежа була з дорогої матерії, привезеної з далекого краю, з Греції. До того ще додавалися прикраси: ошийники, у жінок—сережки, чільця (наче вінок із металевих бляшок), оброчки, ланцюжки, застібки і т. и. Уміли обробляти дерево; робили човни, діжки, усякий посуд, вози, колеса, сани, рала, а потім і плуги з залізним лемішем і череслом. Здобували по болотах руду залізну й випалювали залізо (і досі такі місця—села на Поліссі та в Черніговщині звуться Рудками). Над усі промисли поважалося хліборобство; воно мало найбільшу вагу для нашого народу з дуже давнього часу.

Для оборони від ворогів городи обгороджувалися валами, стінами з дерева й землі, частоколом, вежами (баштами). Ідучи проти ворога, люди мали зброю: списи з залізним вістрям, сокири, мечі довгі, луки з стрілами, щити, броні з заліза, шоломи на голові. У війні були завзяті, билися немилосердно.

Наші люде були колись здебільшого русяві, з рожевим тілом, з ясними (синіми або сірими) очима. Чоловіки часто підстригали бороди, иньші ж носили бороди довгі. На голові чоловіки (особливо вояки в походах) часто вистригали волоссе, лишаючи тільки довгого чуба на лобі. Були терпеливі на холод, негодду, голод. Любили пісні, музики, гулянки, ігрища, забавки; мали вдачу веселу, охочі були до меду, пива. Вельми привітні й ласкаві були до чужого чоловіка, як йому доведеться бути між нашими людьми. Чужого чо-

ловіка, гостя (купця), кожен було нагодує, напоїть, оборонить, обдарує.

У своїх громадських справах часто не мали доброго ладу, сварилися, заводили бійки, не додержували мирових умов. Через те над нашими людьми часто брали верх чужі народи, хоч і менш культурні, менш дотепні. Сусіди помічали, що народ наш, будиши відважним і завзятим на війні й вельми дотепним у всякому ділі, був би непереможно-сильний, як би вмів завести у себе добрий лад і держатися усім народом згоди, громадської постанови.

Багатіші люде (бояри) держали рабів (челядь). Рабів здобували на війні, беручи ворогів у неволю. І за провину або довги теж віддавали в рабство. Раби мусіли відробити призначений час, скільки літ, а тоді відпускалися на волю.

Віра у наших предків була проста, народня, стародавня. Не було ще храмів, не було й священників - жерців. Ставилися з повагою до сил природи, сонця, вогню, місяця, грому. Се була віра, дуже подібна до первісної віри иньших арійських народів. Уявляли собі бога Перуна, що правує на небі громом, блискавицею, дощем (бог схожий на грецького Зевса); поважали Дай-Бога — соняшне божество, що й досі згадується в колядках („Ой Дай-Боже“). Знали ще бога Велеса чи Волоса — скотиняче божество, а скот у ту пору був багатством, як тепер гроші (через те й тепер наші люде звать скотину товаром). Були ще й иньші боги, а до того люде вірили в русалок, домовиків, полісунів, відьом, дідькія і т. и. Вірили, що чоловік по смерті житиме „на тім

світі“, там, де живуть і всі померші батьки та родичі. Ховаючи мертвого, клали з ним у могилу все, що йому буде, як вони думали, потрібне на тім світі: їжу, зброю, коня, човна, іноді й жінку або дівчину. Де-куди (у Сіверщині) усе те палили разом з мертвим, в інших місцях просто ховали. Насипали високі могили й справляли поминки (тризну).

Маючи здавна зносини з Греками, наші люде іноді приставали до християнської віри й мали свої церкви. Так у Києві здавна була вже християнська церква.

II.

Велика Київська держава.

Про початок державного ладу в нашій землі не маємо зовсім певних звісток. Літописець, що жив у Києві в XI столітті, позаписував давні перекази про заснування держави, ще додав і свого міркування про се. Він каже, що народ наш платив дань Хозарам, аж прийшли з-за моря Варяги, з племені на ім'я Русь, і запанували спершу в Новгороді, а потім у Києві. З Варягів би то були й князі, від їх пішло б то й саме ім'я Русі.

Ми знаємо, що ім'я Русі здавна прикладалося до Київської землі. Колись було сказати: піду на Русь—однаково, що сказати: піду до Київва. Потім, як Київські Руські князі запанували по всіх князівствах східно-слав'янських, то і всі ті землі стали зватися Руськими.

Варяги, народ, що жив за Балтійським (Варязьким) морем, вояки й купці разом, часто приходили до нашого краю і далі у Грецьку зем-

лю; там або торгували, або наймались у військо, бо з їх були добрі вояки. З Варягів же були, видно, й князі в нашій землі.

Князь мав при собі дружину з вояків-товаришів. У дружині служили теж Варяги, а то й наші люде. Дружина хоч не велика, та дружна і завзята, вірна князеві, давала йому силу панувати над людьми. А самі тутешні люде для війни збиралися в сотні і тисячі, маючи з-поміж себе соцьких і тисяцьких. Се військо, під час потреби, ходило на війну разом з князем та його дружиною.

По иньших землях—у Деревлян, Сіверян - Черніговців і иньших—теж були свої князі. Чи були вони спершу з місцевих людей, чи з чужинців—про те гаразд не знаємо. Згодом, як зросла сила Київського князя, усі ті землі, коли не прилучалися просто до Київського князівства (як земля Деревська), то мали князів з роду Київського (Руського) князя.

Князь і дружинники були не тільки вояками, а й купцями. Вони сами вели торгівлю з Греками й иньшими народами, дбали, щоб усякий крам купецький ішов торговими шляхами без перешкоди од степових кочовників. Для того купецькі каравани (напр. човни) стерегло військо, йдучи берегом; і кожний купець був разом вояком. Ото й було найважливіше діло князеве—обороняти від ворогів торгові шляхи, бо торгівля була найважливішим ділом для таких купецьких городів, як Київ, Новгород, Чернігов і иньші. Окрім військової справи, оборони від ворогів, князеві належало правування і в де-яких иньших громадських справах, напр. у суді. Князь судив або сам, разом з старшими громадянами, або

поставляв від себе суддів, що судили теж за порадою громадських мужів. За суд князь брав собі плату.

Чималу силу в громадському й державному житті мала рада громадська—віче. Віче скликалося іноді самим князем, коли він хотів порадитися з громадою, просив у неї заповоги, або-що; іноді-ж віче скликалося й без князя, коли виникала яка-небудь важна справа. У кожному городі збиралося своє віче. У літописі сказано, що Новгородці, і Смоленяни, і Кияни сходяться на віча, як на думу, і що постановлять на вічі старшого города (у тій землі), на тому й пригороди стануть. Пригородами звалися менші города, що підлягали власти більшого города; напр., Київ мав пригороди: Білгород (тепер село Білогородка) й Вишгород. Певного і ясного закону не було про те, коли треба скликати віче й які саме права воно має. А бувало так, що віче рішає, чи бути війні, чи ні; вибірає для себе князя до вподоби, а иньшого, недоброго, прожене. Усі землі наші мали собі князів з одного Київського, Руського роду. Вважалося, що се їх право—князювати. І коли віче постановляло покликати собі, замісто лихого, иньшого князя, то кликали його все ж з того самого князівського Руського роду. Найбільшу силу згодом придбало громадянство в землі Новгородській. Там віче було старше, сильніше за князя, а князь бував спершу наданий з Київа, а пізніше—виборний, хоч і того ж таки Київського роду.

Князь і його дружина живилися з торгівлі, війни і з прибутків від свого князівства. Найбільший прибуток був з дані, що князь збирав що-року з свого князівства. Як

наставала зима, князь і дружина („вся Русь“, як писав один Грек) йшли по своїй землі на „полюдде“. Там князь збирав дань з кожного двора—шкурами (куницями, білками, соболями і т. и.) медом, воском і всяким запасом. Те все звозилося до річки, до пристані, там навантажувалося на великі човни і йшло на весні до Києва. У Києві збиралися човни з усіх верхніх річок, і їх під обороною війська сплавляли вниз по Дніпру й далі по морю, у землю Грецьку. Там усі товари продавалися, натомість купувалися всякі цінні вироби („паволоки“—шовкове тканне, зброя, вироби артистичні, прикраси і т. и.), і тоді човни вертались додому.

Кияни і київські князі розбагатіли з торгівлі, мали добре і сильне військо, ходили війною на близькі й далекі землі,—аж по той бік Чорного моря. Так, року 860-го Русини появилися перед Царьгородом на 200 човнах, та почувши, що імператор вертається з походу, втікли. Ходили Русини війною і в Крим, і на береги Каспійського моря.

Про перших київських князів довідуємося з літопису і з договорів з Греками, бо з ними князі або воювали, або мирилися й уклали договори, умови про свої стосунки. З тих умов знаємо, що старшим князем був київський, а в иньших землях були або його „посадники“ (намістники), або свої „світлі князі“, що корилися київському.

В початку X століття князем у Києві був Олег. Він не раз ходив війною на Греків, а як мирився, то складав з ними умови (911 року) про вигоди київських купців, коли вони припливають у Царьгород. Про Олега записано у нашому літопису не мало народніх

переказів,—записувалося те аж у другій половині XI століття: як Олег воював Царьгород, як повісив свого щита там на брамі городській, як поставив свої човни на колеса, щоб переїхати по сухому, як потім умер від коня свого... Та то все перекази, легенди, казки.

Після Олега князем у Києві був Ігор. Він теж ходив війною і на Царград, і за Кавказ. Загинув Ігор у землі Деревській. Було се так, що Ігор віддав боярину своєму Свенельду збирання данини з Деревлян, щоб Свенельд міг содержувати свою дружину. Данина була добра, велика, так що дружина самого Ігора заздрила й ремствувала. Тоді Ігор надумався ще й сам, удруге, зібрати данину з Деревлян, та й пішов до їх на полюдде. Деревляни розсердилися; вони казали, що їхні князі—добрі і „роспасли Деревську землю“, а Київський князь—неначе вовк: усе йому мало. Половили вони дружину князеву й побили, а самого Ігора прив'язали ногами до верховин двох нахилених деревин та й розірвали.

Після Ігора правувати стала жінка його, Ольга,—поки підросте син Ігорів, Святослав. Про неї знаємо, що вона ходила війною на Деревлян і примусила їх скоритися, і що вона прийняла християнську віру від Греків.

Син Ігора й Ольги, Святослав, що почав князувати з 60-х років X століття, був визначний князь, і народня пам'ять зберегла про його (в літопису) не мало цікавих переказів. Дружина любила його, і кожний дружинник був йому за товариша. Одягався, як простий селянин, у білу, довгу сорочку, носив „чуприну“, спав у полі, поклавши сідло під

голову; не возив за собою ні возів, ні казанів, не варив м'яса, а порізавши конину або яловичину, припікав над вогнем і їв. Любив найбільше війну і славу Звоював і підгорнув під свою руку племя Вятичів; ходив війською на Хозарське царство і зруйнував його. Се потім пошкодило Руській державі, бо поки стояло Хозарське царство, воно хоч трохи спиняло дикі орди, що все йшли з Азії у степову землю над Чорним морем. Як же впало Хозарське царство, у степу запанували дикі Печеніги, зруйнували слав'янські оселі, що були розкинулися аж до моря, і на довгий час, на цілі століття народ наш утратив степову землю.

Після тих походів пішов Святослав за Дунай воювати Болгарське царство, щоб прилучити його до своєї держави. Зразу йому щастило, та грецький імператор Іоан Цімісхій вступився за Болгар. Греки обступили невелике Святославове військо під городом Доростолом (тепер зветься Сілістрія); Русини завзято билися, а проте мусіли уступити, бо їх було мало проти грецької сили. Помирившись з Цімісхієм, Святослав поїхав додому, та на Дніпрі, за порогами, його підстерегли Печеніги і вбили (р. 972).

Святослав ще за життя свого настановив у Києві князем сина свого Ярополка. Другий син, Володимир, князував у Новгороді, та йому хотілося бути великим Київським князем. Він вигнав брата з Києва й запанував там (близько року 980) Володимир був князь розумний, працьовитий, і з усіх київських князів у пам'яті народній збереглися найкращі згадки про князя Володимира, прозваного Великим і Святим, бо він завів

християнську віру в нашій землі. Попереду він ходив війною, щоб підгорнути під свою державу ті племена, що жили на захід, аж до Польщі. У Ляхів тоді князем був Болеслав, та він не міг подужати Володимира, і границя Київської держави доходила тоді трохи не до самого Кракова.

Щоб кріпше прив'язати до своєї держави окремі землі і племена, Володимир посадив по тих землях, замісто їхніх князів або намістників, своїх синів; а синів у його було багато, бо багато було жінок. Виходило так, що рід Київського князя дивився на землі Київської (Руської) держави як на своє наслідство. Се треба пам'ятати, бо далі побачимо, що з того вийшла потім велика шкода державі.

Буваючи часто у Цареграді, Русини бачили, що там царі мають велику пошану, особливо від того, що патріярхи та і всі духовні надають царській владі надзвичайну пишність, освящають її помазаннем, називають царя рівноапостольним. Царство тее звалося Римскою імперією, хоч справді там жили Греки; імперія Римська вважалася „вічною“, і се надавало ще більше поваги й пишноти імператорам. Імперія брала перевагу над сусідніми народами і своєю старою культурою, освітою.

Сусідні князі—Угорський, Руський, Хозарський—раді були б дістати од грецького імператора які небудь ознаки царської поваги (регалії), щоб і їх осяяв відблиск того царського світла, тієї пишноти; тоді й сих князів більше поважали б у своїй землі.

В Київі здавна вже були християни, мали й свою церкву. Часто буваючи в Царе-

граді і приймаючи в себе грецьких „гостей“ (купців), кияни давно вже познайомилися з християнською вірою, іменно з православною (грецькою) вірою. Вже в Києві була й княгиня-християнка, Ольга (баба Володимирова). Немає нічого дивного, що як надумав Володимир прийняти християнську віру, то він обернувся за тим у Цареград.

Там тоді царювали два брати, і проти їх піднялося повстання. Вони попросили помічі у Володимира, і він послав на поміч своє військо, але поставив умову: щоб імператори віддали за його заміж свою сестру. У Володимира було вже багато жінок, та йому, видно, хотілося поріднитись з імператорами, щоб надати більше собі поваги. Імператори обіцяли віддати за Володимира свою сестру Анну, аби він прийняв християнську віру. Він вихрестився, а проте імператори, як біда минула, не хотіли додержати своєї обіцянки. Тоді Володимир пішов війною на грецький город Корсунь (у Криму) і звоював той город. Імператор Василь схаменувся й зараз прислав свою сестру в Корсунь, і Володимир звінчався з нею, а Корсунь вернув імператорові, як „віно“—викуп за молоду.

Після того Володимир заходився ширити християнську віру разом з грецькою культурою у своїй державі. Він розумів, що нова віра, добре впорядкована, з гарною пишною одиравою, з духовним начальством, багато допоможе, щоб кріпше з'єднати державу й збільшити князеву владу. У Києві й раніш було вже багато християн, а тепер охоче вихрестились трохи не всі кияни (988 р.) Так саме було й по других південних землях; а де-далі на північ і на схід, там иноді доводилося заводити християнство й силою.

Від греків прибули на Русь архіереї та священники, а в Києві поставлений був митрополіт. Почали будувати церкви, заводити при їх школи. Появилися й монастирі. Від греків усе більше прибувало усяких майстрів. Так разом з християнством перенесені були у нашу землю основи світової культури.

Разом з християнською вірою появилось у нас і письмо. Бо ще раніше, перед тим літ за 100, два брати слав'яни, Кирило та Мефодій, поперекладали святі книги на мову слав'янську, для тих слав'ян, що жили за Дунаєм (Болгари). Як завелось на Русі християнство, то були принесені й ті слав'янські (болгарські) книги. Вони написані були мовою хоч і не зовсім такою, як говорили в Києві, а все ж зрозумілою й для наших людей. Тодішні учені люди звикли писати тією церковно-слав'янською мовою, і довго вона панувадала у нашій землі—в книжках, у школах, а в церкві панує ще й досі.

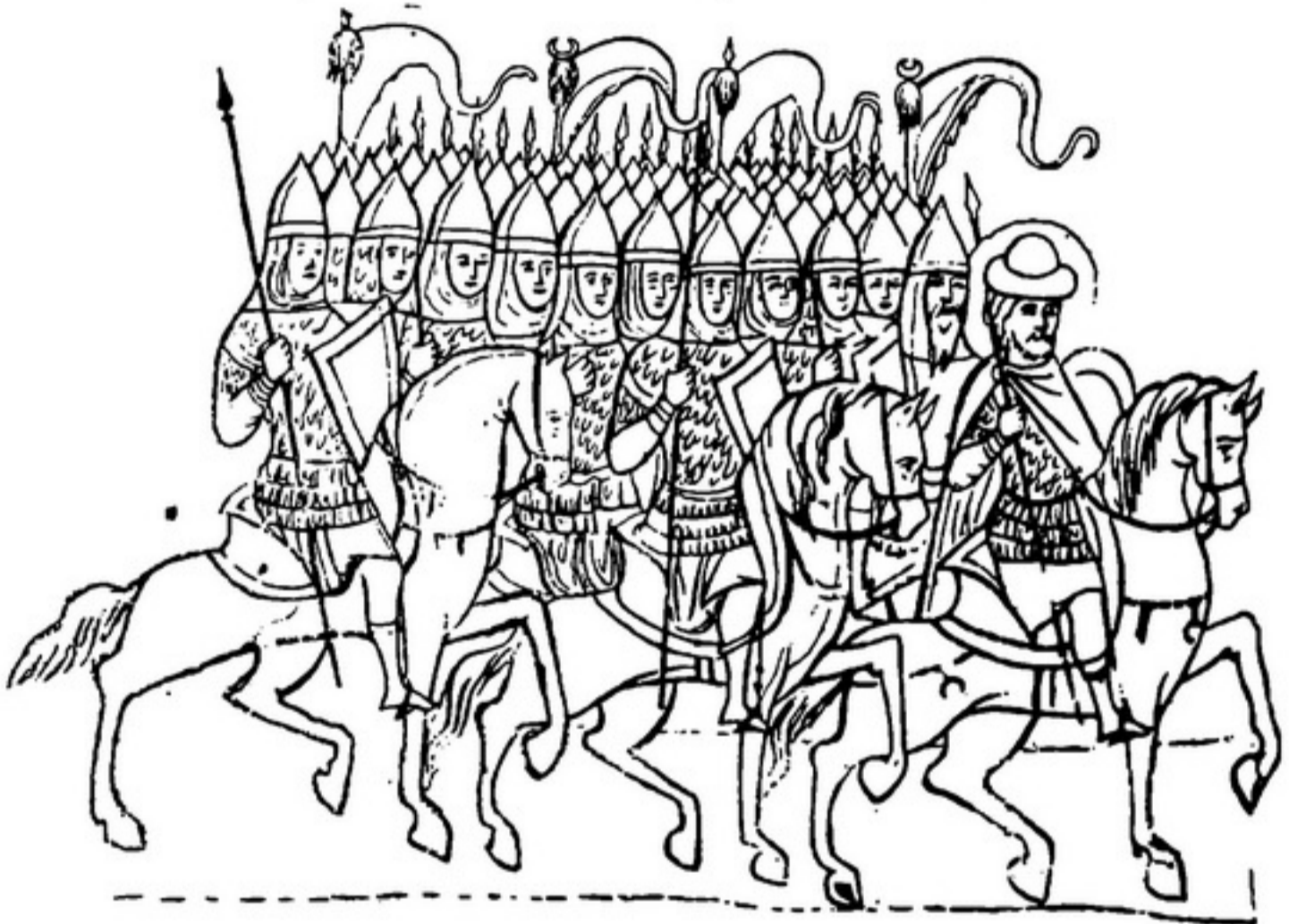
Літописець каже, що Володимир, як прийняв християнську віру, значно відмінився: став милостивий до людей, особливо до духовних, та до старців і калік. Часто скликав людей на веселі, пишні бенкети. Як умер він (року 1015), то за ним плакали та жалкували так, як ні за одним попереднім князем.

III.

Усобиці князів і боротьба з кочовниками.

Велика Київська (Руська) держава, що підгорнула під себе Слав'янські племена від Карпатів до річки Волги і від Новгородської землі до Дунаю, була некріпка і не з'єднана,

і кожному новому Київському князеві доводилося наново привертати до своєї держави ті або інші землі. Між окремими землями та племенами не було міцного зв'язку. Через те, як умер кн. Володимир Великий, то між синами його почалася сварка, і боротьба між князями тяглася й далі, через XI, XII і XIII століття, аж поки й загинуло Київське кня-

12. Київське військо (з давнього малюнка).

зівство. Інші князі хотіли бути самостійними, щоб не підлягати Київському князеві, і де-далі велика держава все більше розпадалася на окремі, самостійні землі. І не самі князі були в тому винні: певно, і племена чи землі не мали бажання підлягати й коритися Києву.

Зв'язком між племенами служив єдиний княжий (Руський) Рід, а потім ще християнство; та воно тоді ще не пустило глибоко коріння. Держава буває кріпкою тоді як більшість людей у їй хочуть її піддержувати й обороняти, як більшості людей така держава потрібна, дає їм вигоди, та разом з тим— як держава добре впорядкована. Наші прадіди здавна визначались тим, що не вміли добре впорядкувати громадського й державного діла. Не було певних законів або постанов ні про віче, якому належала значна сила, ні про князя, ні про наслідування князівства. Через те й виходила велика колотнеча.

Держава заснувалася, склалася і зросла заходами київських купців та промисловців, а потім піддержувалась воєнною силою князя. У Києві та в інших містах, як зростала торгівля—багатіли купці; робочі ж люде, а особливо селяне, не мали певної вигоди, тільки повинні були одбувати усякі дані, повинности, і при тім бачили, що панування князів з дружинами не дає ні спокою, ні захисту від кочової орди.

Попереду люде всі були вільні, і не було великої різниці між простим селянином і заможним городянином або князем. Селяни звалися смердами й були вільними хліборобами та промисловцями. Як зростала держава, появлялося все більше невільних людей, рабів, що звалися холопами або челяддю. Раби здобувалися найбільше на війні. Раб не мав ніяких людських прав, був наче худоба. Рабів часто і по-багато продавали у Грецьку землю, разом з воском, медом, шкурами і т. и. Були й ще люде, трохи вільніші, ніж ра-

би—з а к у п и. Вони не мали свого хазяйства, а робили на господаря, за плату, або за довг. Господарь мав право карати закупа, коли він не добре робить або загубить хазяйське добро. Закупы часто поверталися в рабів (холопів)—за те, що хотіли тікати, або за те, що провинилися в чому-небудь, та не могли заплатити штрафа. Де-далі ставало більше рабів, а меншало вільних і самостійних хазяїнів.

Ще одна причина багато шкодила Київській державі: напади кочових народів, що захопили собі степи над Чорним морем. Київ та інші города зросли від торгівлі з чужими, багатими землями, особливо з Греками та Арабами. Торговля йшла добре, поки вільні були торгові шляхи—по Дніпру до Чорного моря. Як же степ захопили дикі кочові народи, то вже шляхи не були вільні, і торгівля де-далі падала. Через те падало й багатство Києва та інших городів по Дніпру та його притоках.

Людність славянська, що колись заселяла степи аж до Чорного моря (особливо по-над річками), по-троху зникала, одсовувалася на північ, за великі ліси, та на захід, до Карпатських гір. Колись оселі Сіверян ішли далеко на Дін і далі аж на Тамань, а потім зникли не тільки на Дону, а й по Ворсклі, Пслу та Сулі, одсунувшись аж до Десни та до Сейму. Поляни займали оселями своїми правий берег Дніпра далеко за річку Рось, а потім ледве держалися близько Канева. Уличі й Тиверці, що попереду жили на нижньому Дніпрі та Дністрі, потім зникли, — мабуть вони повтікали у теперішню Галичину та лісову Волинь, або просто погинули в безустанній боротьбі з дикими ордами.

У другій половині IX століття степ захопили Печеніги, азіятська (турська) орда, про яку ми вже згадували. Вони захопили степ од Дону до Дунаю. Землі на південь од Київа по-троху спустіли, та Печеніги пішли й далі, нападали на землі під самим Київом. Через те князь Володимир Великий приказав городити городки (кріпости) робити окопи (вали), над річками Трубайлом, Остром і Стугною.

Печеніги, без перестану воюючи Руську землю, тим часом мусіли одбиватися й од інших орд, що насувалися знов із Азії. Так де-далі зменьшувалася сила Печенігів. Останній раз напали вони на Київ року 1036, і скоро після того зникли, повтікали за Дунай. Після їх у степу появилися Узи (Огузи), що їх називає наш літописець Торками (Турками). На їх ходили війною князі Руські року 1060, розбили їх, і вони втікли також за Дунай. За ними прийшла велика й сильна орда Половців або Куманів і запанувала в степу на півтора ста літ.

Боротьба з дикими ордами вимагала великих сил, а тим часом сили Руси поділилися. Як умер кн. Володимир Вел., то зараз же почалась суперечка і війна між синами його за Велике Київське князівство. Тоді ж то загинули князі Борис та Гліб Володимировичі від старшого брата свого Святополка. Скінчилося на тому, що в Київі запанував князь Ярослав, та все ж він не міг підгорнути під свою руку всіх земель, які належали колись до Київської держави. Ярослав князував довго, і за той час багато поширилася просвіта, люде звикали до християнства, засновувалися монастирі на зразок грецьких

(Печерський монастир у Києві). З іменем кн. Ярослава зв'язують збірник законів „Руська Правда“. Справді був не один збірник „Русь-

13. Князь Святослав і його сем'я. Малюнок зроблений кольорами, в книжці, написаній для того князя, р. 1073, і вже стерся й пошарпався з того часу. З малюнка можна дізнатися, як колись одягались у нас багатші люде: шапка з наушниками, кирея, жупан, червоні або зелені чоботи.

кої Пrawdи“ і склалися вони довго,—і за часів Ярослава, і пізніше; у їх були записані правила, взяті з тодішньої судової практики.

Як умер Ярослав (1054 р), усі Руські землі, які були під його рукою, поділилися між шістьома його нащадками, і далі все більше та більше ділилися, бо рід княжий усе множився, а кожному князеві треба було мати свій уділ, або свою частку в землі Руській. Звичай був такий, що найбагатше Київське князівство мало бути в руках у найстаршого князя: старшого брата, або дядька і т. и. Київський князь звався „великим“, його мали слухати иньші князі, як батька. За ним ішли князі трохи менші: Чернігівський, Переясловський, Новгородський і т. д. Далі йшли князівства ще дрібніші. Кожний князь по черзі мав переходити все на вище та вище князівство, як умірали старші князі, аж поки доходив до Київського великого князівства. Так воно малося бути, а справді дуже часто виникали суперечки між князями за уділи: кожному хотілося захопити кращий уділ, через те виникали внутрішні війни, усобиці, і земля плюндрувалася, знесилювалася. Не раз той або другий князь, борючись з иньшими князями, закликав собі на поміч сусідів—Ляхів або й Половців. Так ішло тоді житте: в боротьбі з Половцями та в усобицях між князями. Люде більше любили тих князів, що добре обороняли землю від Половців. Таким князем був (в кінці XI і початку XII століття) кн. Володимир Мономах. Він намагався помирити князів, скликав їх на раду; намовляв воювати дружно против Половців, сам багато разів ходив на їх війною. Як уже був він старий, а в Києві умер князь, то Кияни зібра-

лися на віче й постановили покликати до себе князювати Володимира Мономаха. Його боялись Половці, та й свої князі слухали. Тоді трохи відпочила Русь. Син його, Мстислав, зостався після отцевої смерти великим князем у Києві, хоч не був старшим у роді. Та потім знов пішла довга боротьба за Київ, земля руйнувалася, і сам Київ був не раз пограбований і зруйнований, і не було вже надії розплутати та розбірати—чиє більше право на Київ і як можна спинити усобиці за його. Київське князівство видимо падало, руйнувалося. Тим часом зростала Русь північно-східна, Суздальська, за великими лісами, у тій стороні, де потім виросла Московська держава. Туди не доходили Половці, там не було такого принадного города, як Київ, край там не такий розкішний, як тут, зате простору багато.

Суздальський князь Андрій Боголюбський не домагався вже Києва, а впорядковував своє князівство. На Київ він послав своє військо, воно взяло з бою Київ (року 1169) і зруйнувало його; город спалено, не минаючи й Печерського монастиря, церкви пограбовано, багато людей, навіть жінок і дітей, побито або забрано в полон.

Разом з тим, як росла Русь Суздальська, а Київська падала—росла сила й Русі Галицької. Туди також трудніше було доходити степовим ордам, і туди посунулася частина людности з степу, під натиском орд. Земля Галицька назвалася від того, що князь Володимирко, з'єднавши той край у своїх руках, зробив столицею землі своєї город Галич. Трохи згодом (у початку XIII століття) з'єдналися до купи князівства Галицьке та Во-

линське, і князівство теє було сильне, особливо в руках такого визначного князя, яким був кн. Роман. Князям Галицьким доводилося багато боротися і з сусідами (Ляхи, Угри), і з своїми панами-боярами, що все намагалися захопити собі найбільшу силу в державі. Про Галицьку землю нам ще скоро знов доведеться говорити.

Культурні здобутки наших пращів, за часів Київської держави, були чималі. Можна сказати, що народ наш у ті часи стояв культурою не нижче від західних сусідів своїх: Німців та иньших, і тільки пізніше великі нещастя спинили культурний розвій нашого народу.

Книжки та школи появилися, як тільки настала християнська віра в нашій землі. Книжки були здебільшого самі церковні, і в школі вчили найбільше християнської віри, з церковних книжок. Від задунайських слав'ян принесено було не мало перекладів з грецької мови. То були, окрім Св. Письма—житія святих, „хронографи“ (літописи та історичні писання) і т. и. Були й такі учені, що знали грецьку мову й могли читати грецькі книжки. Скоро й наші люде почали сами складати книжки: літопис, житія своїх святих (Володимира св., Бориса та Гліба), „поученія“ і т. и. Певно, було не мало писань і свіцьких—про удатних князів, що боролись з ордою, і т. и., тільки до нас трудно було дійти книжкам від того часу, бо вся Руська земля була скоро зруйнована Монголами, й загинули не тільки книжки, а й багато освічених людей, церкви й монастирі, де б могли переховатися писання.

Заціліла одна дуже гарна поема: „Сло-

во о полку Ігореві“ (дума про військо Ігореве). У їй виспівується про нещасливу війну князя Ігоря та інших Сіверських князів з Половцями (1185 року). З цієї думи можна бачити, що в ті часи було вже не мало поетичних творів, і що вміли писати гарно, що письменство або література дійшла вже значного розвою.

Так само значно поширені вже були всякі уміння: будувати церкви, малювати, виробляти усячину з металів, кісток, каміння. Де-які тодішні роботи наших майстрів були кращі, ніж тодішні роботи у народів західної Європи. З того часу zostалися муровані церкви, дуже гарно збудовані, напр. церква Св. Софії у Києві, або кафедра (собор) у Чернігові.

З тодішніх збірників законів, відомих під назвою „Руська Правда“, довідуємося про суд і про кари судові. Найбільше вживалися такі кари: винний мусів заплатити штраф або вину за шкоду або обиду; за пана платити треба було більше, за простого чоловіка—менше. Як хто кого вб'є, то родичі вбитого мають право мститися—вбити винного, і суд тільки рішав—кому належить право помсти. Дивлячись на грецькі звичаї та закони, хотіли й у нас завести смертну кару та кару на тілі. Тільки сього не хотіли приймати наші люде; кара на тілі вживалась тільки для рабів.

У „Руській Правді“ знаходимо багато постанов про купецтво, позички грошей, проценти—те все показує, яку велику вагу в Києві мала торгівля.

Тодішні книги писалися мовою задунайських слав'ян (церковною); тільки наші люде іноді помилялися й тоді писали слова так, як

говорили, і з того виявляється, що говорили тоді в Київській землі по-нашому, по-українському, або старо-руському. „Слово о полку Ігореві“ написане мішаниною мови церковної та української.

Ось зразок мови із „Слова о полку Ігореві“—про усобиці князів: „Рекоста бо брат брату: се—моє, а то—моє-же. І начаша князі про малое—„се великое“ молвити, а самі на себе крамолу ковати; а поганії (язичники—орда) со всіх стран прихождаху с побідами на землю Рускую...“ Ігорь кличе брата Всеволода, а той каже: „Один брат, один світ світлий—ти, Ігорю, оба єсви (єсьми) Святославичі! Сідлай, брате, свої борзії комоні (коні) а мої ти готові, осідлані у Курска напереді; а мої ти Куряни—свідомі кметі: під трубами повиті, под шеломи взлеліяні, кінець копія вскормлені, путі їм відомі, яруги їм знаємі...“.

Тоді ж відоме вже було й імя України; напр., під р. 1187 у літописі записано, що як умер Переясловський князь Володимир Глібович—„плакашася по нем всі Переясловці... о нем же Україна много постона“.

Культура наших предків XI—XIII століття дійшла значного розвитку, та на жаль спинялася й руйнувалася нападами орди з Дикого Поля (степів, зайнятих кочовниками) та усобицями князів, аж поки прийшла велика сила Монгольська та й зруйнувала все, що не було ще зруйновано.

Від Татарського нападу до козацьких часів.

IV

Велика татарська заверюха.

Князі все сварилися за землі, ділилися ними, один у одного видирали. Князівства дрібніли, бо дуже багато намножилося князів з одного старого роду. Особливо дрібні князівства були в землі Черніговській.

Воюючи один з одним, князі часто руйнували города і землі, а то ще приводили орду Половецьку, і так земля наша втрачувала силу й не могла відборонитись від сильного нового ворога, як він прийшов.

„Велике“ Київське князівство звелося ні на що через оті усобиці, сварки, війни. Кожний князь хотів бути великим князем у Києві, хоч „доторкнутися золотого Київського стола“. Київський князь не мав уже сили; земля була спустошена, торговля впала, люде розбігались у більш спокійні місця. І все те діялося через те, що люде у всій нашій землі не зуміли завести доброго ладу державного, щоб держава була сильною, не терпіла від безконечних усобиць, братніх війн, та могла

спокійно розвиватися й від чужинців оборонятися. Аж тут і прийшло останнє лихо, більше, ніж усі попередні—прийшла страшна татарська орда.

Далеко в Азії, за озером Байкалом, кочувало велике плем'я Монголів (Татар). Їхні князі звались ханами. В початку XIII століття один з ханів, Темуджин, звоював усіх иньших ханів, прозвався Великим Ханом (Чингіс-Ханом) і з'єднав до своєї держави Монголів. Тоді він почав воювати сусідні країни в Азії й зробив свою державу безмірно великою. Він уже вважав себе наче царем усього світа, і вмираючи віддав своєму онукові, Батю, в наслідство землю на захід від річки Уралу, себто Руську землю, хоч вона ще й не була завойована. Ще за життя Чингіс-Хана Монголи були прийшли в степ, зайнятий Половцями, і напали на їх. Половці просили Руських князів допомогти в війні проти Монголів. Князі пішли, і при річці Калці, що тече в Азовське море, Руське військо було розбите Монголами (1223 р.) Після того Монголи вернулися в Азію й про їх не чути було аж 13 літ. Руські князі по-старому сварилися між собою і про той страшний напад нового азійського народу почали вже забувати.

Тим часом наближалось велике лихо, страшніше од усіх попередніх. Хан Батий (Бату) зібрав величезне військо і року 1236 пішов, щоб звоювати східню Європу. Рок 1237 Монголи напали на Руське князівство Рязанське й зруйнували його, тоді пішли на Москву (вона була ще невелика), Володимир, Суздаль і далі. Русь оборонялася в кожному городі завзято, уперто; Монголи, здобувши город, розлютовані тією завзятістю, вбивали

всіх людей, хто попадався, руйнували й палили города, церкви. Так була звоєнована північна Русь (що потім звалась Московщиною). Тільки на Новгородську та на Смоленську землю не пішли Монголи, бо в тій стороні багато річок, болота великі та ліси.

Тоді пішли Монголи в степ над Чорним морем—кінчати Половців. Половці повтікали то за Дунай, то в Угорщину. Зайнявши кочовищами своїми степи, Батий почав посилати своє військо на південні Руські землі. Напали Монголи на Переяслов, людей покололи, церкву св. Михаїла розбурили, забрали багато посуду золотого і срібного, вбили єпископа Семена. Пішли на Чернігов, обступили город своєю великою силою, взяли його, побивши військо князя Мстислава. Город вони запалили, тільки Спаський монастир зостався цілий.

В-осени 1240 р. Батий рушив зо всіма силами за Дніпро й підступив до Київа. У городі людського голосу не чути було від великого натовпу Монголів, скріпіння возів, ревіння верблюдів, іржання коней. Князя не було—злякався й утік з Київа. Кияни оборонялися сміливо, уперто; багато сил потратили Монголи, поки повалили стіни й захопили город. Вирізали багато людей зруйнували та пограбували церкви й монастирі. Зруйнувавши Київ, Батий пішов далі на захід—на землі Волинську, Подільську, Галицьку. На весні р. 1241 Батий дійшов до Угорщини. Скрізь Монголи брали города, а яких не можна зразу взяти, ті проминали; скрізь убивали людей, палили й грабували

Звоювавши Руську землю (окрім Білої Руси та Новгородської землі), Батий оселився

на Волзі, в своїй столиці Сарай (де тепер город Царів) і розпустив свої орди кочувати понад Волгою, Доном і Дніпром.

В Батієвому війську були здебільшого люди з турських племен, і їх у нас звали Татарами.

Татарська (Монгольська) руїна докінчила занепад Київської держави. Города були зруйновані, воєнна сила знищена, багато людей загинуло. А проте край не спустів зовсім; минулася велика Татарська заверюха—і люде знов заходилися працювати. як і здавна.

14. Герб Володимирської (Волинської) і Галицької держави, 1313 р. (З грамоти Галицько-Волинського короля Юрія).

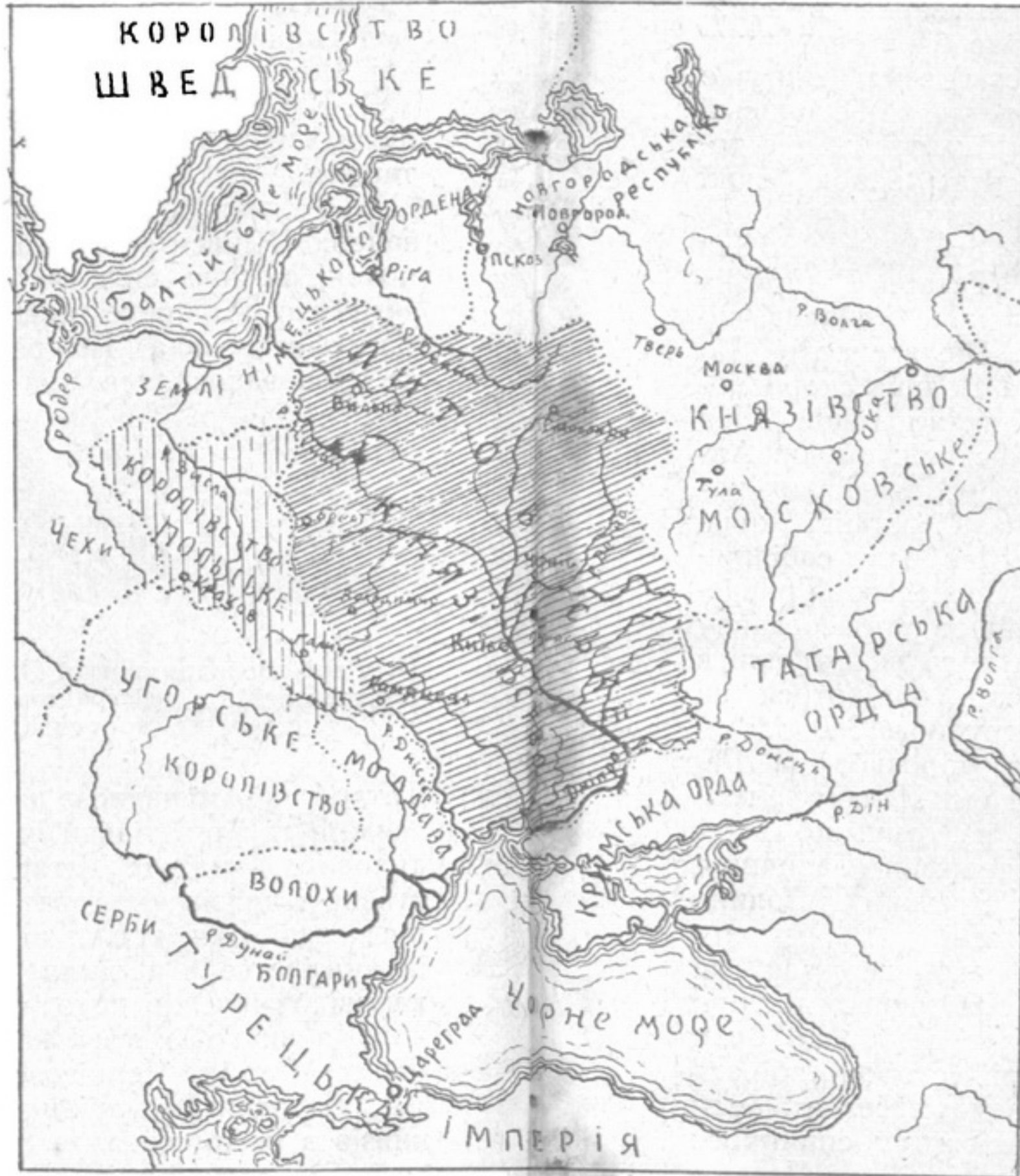
Татари не мішалися до народнього життя, звичаїв та віри, тільки вимагали од усіх (крім духовних)—податі. Татарський хан (царь) зоставив і князів князювати, де вони zostалися після заверюхи, тільки вже сам од себе давав їм князівство й вимагав, щоб вони корилися ханові. їздили до його на поклін і слухали його, а як хотів, то й карав князя на смерть (напр. Михайла Черніговського).

Бачивши, як руйнувалася державна сила князів з їх дружинами, люде подекуди перестали слухати князів і думали, що їм краще залежати просто од самих татар. Князі злякалися, побачивши, що люде виходять з їхньої

покори, почали мститись на людях, карати їх, руйнувати села. Та се не помагало. Кожна громада жила собі й правувалася окремо, своїм вічем. Так було декуди в землі Київській, Волинській, а може й по інших землях.

Під той час і ще раніше, як ми згадували, зростала сила князів Галицько-Волинських. Галичина менше терпіла од княжих усобиць, од Половців, менше була зруйнована й од Татар. Люде тут були заможніші, торгували з сусідами (Німцями, Волохами, Уграми), переймали деякі німецькі звичаї. Тут виростили багаті города (Перемишль, Звенигород, Тербовль, Галич) зросло заможне міщанство, зросла й сила панів (бояр), що не раз керували й самою княжою владою. Ніде по інших князівствах

15. Князівство Литовське, Королівство Польське і сусідні землі у початку XV століття (границі держав позначені рядами крапок).

бояри не мали такої сили, як у Галичині.

Князь Роман Волинський (в початку XIII ст.) з'єднав у своїх руках Волинь і Галичину, потім узяв і Київ, і люде сподівалися, що Руська держава знову виросте й зміцніє; та Романа скоро вбито на війні з Ляхами (1205 р.), а сини його були ще маленькі. В Галицько-Волинській державі почалося безладдя, її хотіли захопити собі Ляхи та Угри. Як повиростали Романові сини Данило та Василько, то вони одбили сусідніх ворогів, Данило запанував у Галичині, а Василькові дав Волинь, і жили вони дружно, у злагоді, а через те й мали силу від ворогів відбиватися. Під той час пройшла Татарська хуртовина, та вона в тій землі не поробила стільки шкоди, як у землі Київській.

Як би не Татарське панування в землі Київській, то Данило забрав би в свої руки усі південно-руські (українські) землі. Він уже задумав був повернути інші християнські землі на спільну війну з Татарами; для того завів зносини з Римським папою, який прислав Данилові королівську корону. Та з того нічого не вийшло, сусіди не хотіли помагати Данилові проти Татар. Татарська сила була велика, Данило скоро побачив, що не зможе з нею боротися. Після смерти Данила (1264 р.) Галичина та Волинь скоро поділилися між його наслідниками (сини: Лев Галицький, Мстислав Волинський; онуки: Андрій Гал., Лев Волинський). В двадцятих роках XIV століття повмірали останні князі Галицько-Волинські, і бояри вибрали собі князем—польського князька Болеслава Тройденовича, що при тому перейшов у православну віру й назвався Юрієм. Та його не злюбили в Галичині за те, що він хотів обпіратися на Ляхів, чужинців, і його отруєно (1340 р.).

Після того почалася боротьба за Галицьке наслідство між сусідами: Ляхами, Уграми та Литвою. Скінчилось на тому, що Польща прилучила до своєї держави Галичину, назвавши її „Воеводством Руським“. Волинь дісталася Литовському князеві.

Землі колишньої Руської держави, як вона розвалилась, почали збиратись до рук сусідів: Польщі й Литви; а ті землі, що були за лісами, у східно-північній стороні, збирала до своїх рук Москва. Ті землі заселені були племенем Великоруським; ми ж тут спинимося на тому, яка була доля Українців під Литвою та Польщею.

Литва на Україні.

Литовці (Литвини), народ не слав'янський, здавна жили над ріками Німаном та Західною Двиною, в теперішніх губерніях Ковенській, Виленській і частині Гродненської. Сусідами їх були, з одного боку, Ляхи, а з другого—Білоруси (давні Дреговичі, Полочани). Край той укритий був лісами та болотами. Литовці жили ще напів-дикими, некультурними; ділилися на окремі громади, мали своїх дрібних князьків, або старшин. Як уже Русь прийняла християнську віру, разом з початками грецької культури, то Литовці й після того довго ще зоставалися „язичниками“, воювали й працювали камінним знаряддем, бо не вживали ще заліза.

Вже здавна Русини ходили війною на Литву і брали з неї данину (податі). Як же Руська держава по-троху зовсім розвалилася, а Литовці увійшли в силу й заходились будувати свою державу, тоді вони почали прилучати Руські землі до своєї держави. Особливо збільшилася сила Литви з часів Литовського великого князя Гедимина та його сина Ольгерда, з початку XIV століття.

За часів вел. кн. Ольгерда до Литви прилучений був і Київ, де посажено князем Ольгердового сина Володимира (близько 1360 р.). Тоді ж прилучено до Литви й великий край на лівім боці Дніпра (тепер Полтавщина, тоді ще здебільшого не заселена) і землю Черніговську. То все були землі, звойовані Татарами. Але під той час Татари були знесилені внутрішньою боротьбою у себе дома й не могли пошкодити Литві.

Забіраючи та прилучаючи до своєї дер-

жави Руські землі (Білоруські та Українські), Литовці сами прилучалися до руської культури, бо вона була вища від литовської; часто приймали православну віру; не рушали місцевих звичаїв та законів: „Ми старини не рушаємо, а новини не уводим“, казали Литовці, зазначаючи тим, що вони не віднімають прав у місцевих людей і зоставляють усе, як було здавна.

Князі з литовського роду, що тепер сиділи в Руських землях, швидко сами Русинами поробились і своєю мовою, й вірою, і звичаями. Виходило так, наче на Русі тільки перемінився княжий рід: замісто князів з роду Володимира Вел., стали князі з роду Гедимінового. Литовський великий князь титулувався „великим князем Литовським і Руським“.

Та Литовці позичали звичаї й культуру не з самої Русі, а й з Польщі, тільки поперед Русь брала перевагу. У Литві не писали законів або грамот мовою литовською, а тільки руською (українсько-білоруською), а пізніше—польською.

Польща здавна вже хотіла прилучити до своєї держави сусідні Українські землі і найперше захопила Галичину, про що вже ми згадували. Далі Поляки звернули свою увагу на Поділля і Волинь, та сих земель не хотіли віддати Литовці, і між Литвою та Польщею довго велася суперечка і боротьба.

Німці, що жили на захід од Слав'ян і Литовців, здавна намагались одсунути границю своєї землі на схід, одпіхнути сусідів. Під той час, як Литва будувала свою державу,—над Балтійським морем явилися німецькі рицарі „хрестоносці“ й почали воювати Литов-

ців, силою повертали їх у християнську католицьку віру (бо Литовці були ще здебільшого „язичники“). Довга і трудна то була боротьба з Німцями. Німці були ворогами також і Польщі.

Окрім того страшним ворогом Литві була Москва, що не раз побивала литовську силу, і Кримська татарська орда. Орда сая, відділившись від тієї великої орди, що колись звоювала Руську землю, захопила Крим і сусідні з Кримом степи, і довгий час, цілі століття, робила велике лихо землям Українським. Особливо багато шкоди робила орда з часів хана Менгли-Гірея. Року 1482 орда зруйнувала Київ, а р. 1493 і 1498 — землю Черніговську і самий Чернігов. Менгли-Гірей був у спілці з Москвою, що разом з Татарами воювала Литву й Україну.

У кінці XIV століття відносини між Литвою і Польщею відмінилися. Щоб злучити Литву і Польщу. Поляки надумались оженити Литовського князя Ягайла з молодою польською королівною Ядвигою. Се сталося року 1386. Тоді ж польські пани поставили Ягайлові умови: прилучити до Польщі „землі Великого Князівства Литовського“ (розумілися Українські землі), охрестити в католицьку віру Литовців. Ягайло видав грамоту, що стверджувала ті умови, і справді охрестив литовських панів у католицьку-польську віру. Католикам дана була перевага на службі державній, так що Руські православні пани були невдоволені, а Литовські все тягли руку за Польщею, бо в їй знаходили підпору своєї переваги.

Даючи більше прав литовським панам-католикам супроти руських православних,

Ягайло розпочав той великий розкол у Литовсько-Руській державі, що потім наробив стільки лиха і Литві, і Русі, як се далі побачимо.

Скоро після злуки Литви й Польщі в руках Ягайлових, його родич Витовт підняв повстання в Литві, назвав себе „королем Литовським і Руським“. Тільки після того, як його розбили Татари, він не вимагав уже цілковитої незалежності від Ягайла, і буди під його рукою, зостався князем на Литві і Русі. Після Витовта князем у Литві вибрано Ягайлового брата Свидригайла, і він воював з Польщею, що хотіла захопити Поділля. Та литовські пани, як уже сказано, все хилили більш до Польщі, бо в їй знаходили підпору своїх прав і своїх бажань тоді як князь мусів обпиратися також на Русинів. Минуло ще чимало часу. Аж у половині XV століття польським королем вибрано литовського князя Казимира, і він держав у руках своїх обидві держави, не дозволяючи Литві обрати собі князя, аж поки й жив (до 1492 р.). За той довгий час Поляки побільшили свій вплив і в самій Литві, й на Україні. В сусідніх з Польщею землях (Волинь і Підляшшє) поселилося не мало польських панів. Вони все дбали, як би ці землі прилучити зовсім до Польщі.

За короля Жигимонта (Сигизмунда) Августа, року 1568—1569, у Люблині був скликаний сейм з панів польських і литовсько-руських, і Ляхи умовили короля, що настав час прилучити до Польщі сусідні українські землі: Підляшшє і Волинь. Пани українські сього не хотіли, поїхали з сейму, та король ствердив постанову про прилученне тих зе-

мель, примусив панів приїхати й присягнути короні польській. Зараз же після того прилучені були до корони й землі Поділля (Брацлавське воєводство) та Київщини (Київське воєводство). В тих землях zostавлено людям право держатись православної віри, своїх місцевих законів і прав, уживати своєї мови в суді, в грамотах і т. и.

Так Польща запанувала на Україні після того, як Україна, або давня Русь, утратила свою державу й як Литва збрала Українські землі до купи, та не могла їх удержати. І сталося се з того, що в нашій землі люде не впорядкували добре громадського й державного життя. Через те земля наша пішла спершу під руку Литви, а потім укупі з Литвою— під Польщу.

З того часу Литва перестала бути окремою державою: вона вже мусіла надалі бути все злученою з Польщею, мати одного короля, один спільний сейм, тільки задержала ще собі свій місцевий уряд.

VI.

Московська держава й відносини її до Литви. Польське панування на Україні.

Під той час, як Литва збирала землі Українські та Білоруські, — Москва збирала землі Великоруські.

Москва була попереду маленьким уділом; та княжий рід Московський був хазяйновитий і працьовитий. Князі вмiли підобрюватись Татарському ханові (цареві), давали йому досить грошей і дарунків а за те хан допомагав князям Московським збирати до

своїх рук сусідні уділи. Князі скуповували землі бідних князів, іноді й силою одбирали, та все багатіли й збільшували своє князівство. Таким князем був Іван Данилович (1328—1340), що його прозвали Калитою (калитка—мішечок з грошима). Він підлещувався до хана, возив до його дарунки, аж поки той настановив його великим князем і доручив йому збирати податі на татар з інших сусідніх князівств. Через те інші князі мусли коритись Московському князеві, як старшому, наче намістникові ханському. Московський князь з того входив ще в більшу силу й ще більш багатів.

Тепер уже князь не залежав од волі народу, як було колись на Україні, а од волі Татарського хана. Через те не було в Московщині вільности, не збирались там народні віча. Усе там належало князеві: і власть, і земля, й люде. Звичаї народні потроху одмінилися, погіршали. Просвіта не тільки спинилася, а й зовсім упала: не тільки люде, а й князі бували малограмотні або і зовсім неграмотні. Сторона тая відрізана була Татарами від культурних народів (напр. Греків), через те культура занепадала. Заводились татарські звичаї, закони, кари. Почали карати людей батогами, відрубувати носи, уха, руки, виколювати очі, завели смертну кару.

Під той час, як за допомогою Татар зростала сила Московського князя,—сами Татари через безладдя та усобиці в своїй орді втрачували силу. Тоді Московський князь почав думати, як би й зовсім скинути з своєї землі Татарське ярмо. Князь Дмитрій, прозваний Донським, зважився почати війну з Татарами, зібрав дуже велике військо, воно

стрілося з Татарами на Дону і розбило їх (р. 1380, Куликовська битва). Хоч і після того Москва таки мусіла ще коритись Татарам, бо до їх прийшла поміч з Азії й вони звоювали Москву, та надії на визволення побільшали. Визволення теє прийшло—через 100 літ після битви з Татарями Дмитрія Донського, а через 250 літ з того часу, як Московщину вперше звоювали Татари. За той час з одної татарської держави зробилось аж три: Казанська, Астраханська й Кримська. Татари вже не держались гурту і між собою часом воювали. Через те й не трудно вже було Москві зовсім скинути з себе зверхність татарську.

Не маючи над собою татарського хана (царя), князі Московські вже стали зватися сами царями й самодержцями. Всі уділи вони потроху прилучили до своєї держави, навіть вільні городи - республіки, Новгород і Псков, з великими землями примусили коритися собі.

Як зростала сила Москви, а в Литві тим часом узяли верх католики (що обпіралися на Польшу), українські ж пани втратили своє значне становище,—тоді сі пани почали задивлятися на Москву й ждати звідти собі помочі. До українських панів иноді приставали й князі з литовського роду, що довго жили на Україні, напр., діти Київського князя Олелька (Александра). Так, року 1481 Михайло Олелькович з иньшими князями та панами надумалися скинути найдужчу в Литві католицьку партію й наліялися на за допомогу з Москви. Та се не вдалося, і князя Михайла покарано на смерть.

Найбільшу прихильність до Москви виявляли пани і князі у Сіверщині (Чернігов,

Новгород-Сіверський)—тут близько було до Московської границі. Року 1500 князь Черніговський Семен перейшов у підданство до Москви вкупі з Черніговською землею (од Остра). Тоді перейшов до Москви й князь Новгород-Сіверський Василь Шемятич. Москва виставила військо на оборону сих земель од Литви, і Литва, не мавши сили, мусіла помиритися з утратою Сіверщини. Скоро після того князь Михайло Глинський задумав підняти повстання на Україні, сподіваючись заповоги від Москви й Татар (1508 р.). Повстання не вдалося,—народ не пішов за Глинським, і він сам утік у Московщину.

Українсько-литовські пани й князі недоволені були не тільки з того, що в Литві дано перевагу католикам, а й ще може більше з того, що намножилось дуже багато людей, що відбували „службу боярську“—ходили в походи й увільнені були од иньших повинностей, і старі панські роди мусіли змішатися або й зрівнятися з ними, втративши своє колишнє видатне становище. Се сталося так. Литовське правительство мало сильних сусідів (Москва, Німці, Татари), мусіло часто вести війни, йому треба було як можна більше людей, що повинні відбувати службу військову. За службу давалася земля, з повинностями селян (що колись звалися смердами, а пізніше стали зватися посполитими). Селяне мусіли одбувати де-які повинности на пана, або на правительство (сі звалися селянами „господарськими“, князевими). Іноді литовський князь давав цілі великі землі одному панові або князеві, а сей від себе вже роздавав маєтки меньшим панам, боярам, що вже залежали од сього більшого пана або князя.

Правительство тільки додивлялося, щоб усякий пан і боярин одбував службу військову, й давало землі тільки таким людям, що можуть ту службу відбувати. І по наслідству можна було передавати землю тільки тоді, коли наслідник може нести військову службу, та й то за дозволом правительства. Се прикладалося однаково як до старих княжих та панських маєтків, так і до нових, наданих од правительства. Виходило так, наче всі землі в державі належать великому князеві (правительству), і він має право роздавати землю за службу й одбирати її.

Як Литва почала піддаватись Польщі, то й у Литовських (Українських та Білоруських) землях почали заводитися й ширитися польські звичаї, погляди й закони. У Польщі ж на той час (XV і XVI століття) виробився такий лад громадський і державний: велику силу і всі права в державі мали пани, а селяни (посполиті, хлопи) були зовсім безправні. Хлопи (селяни, мужики) вже не залежали од держави, а тільки од свого пана, якому держава віддала право й судити хлопів, і одбирати од їх повинности. Пани ж визволились од обов'язків на користь державі, навіть не повинні вже були відбувати служби військової. Пани вибірали з-поміж себе суддів і начальників, мали свої місцеві сеймики і державний сейм у столиці. Усю силу в державі забрали пани, а король де-далі все втрачував силу. Пани й вибірали короля на сеймі і доглядали, щоб король часом не порушив панських (шляхетських) прав, або щоб не надумався заступатись за безправних хлопів.

Після 1569 року, як настала єдність (унія) Литви і Польщі та як Українські землі були

прилучені до Польщі,—тоді і в сих землях почали заводитись такі ж порядки, як і в самій Польщі. Пани й тут увільнилися од військової повинности, а маєтки, надані їм колись од правительства, стали вважати за свою власність. Колись люде легко могли переходити з селян або міщан — у бояри і в пани (земляни,—ті що давались їм земельні маєтки за військову службу), а тепер настало за польського панування, що люде поділилися на два розмежованих класи: благородних або шляхетних, яким належали всі права, і всіх інших, що не мали прав, тільки мусіли одбувати повинности на панів. У тих маєтках, що не належали панам і князям, а належали просто державі й звалися королівщинами,—настановлялися старости з панів. Старостам доручалося збирати подать у казну й порядкувати народом. На ділі було так, що старости панували в королівщинах, як у своїх добрах.

На Україні було ще гірше: тут появилось багато панів католицької віри, польської народности, і вони були ще більш чужими й ворожими до простого народу, ніж у самій Польщі. Польська шляхта вважала Український народ, віру, культуру за щось нікчемне, низше від Польського, призначене на погибель. Українцям - православним не давали служити в урядах державних і громадських, і їх позбавлено прав, не було їм ніде ходу.

Під той час почало значно зростати панське сільське, хліборобське господарство. Раніш хліб сіявся більше для своєї потреби, а для торгівлі призначалися мед, віск, шкури звірячі, коні і т. и. Раніш мали велике значінне промисли: звіриний, рибний, бортний (про се була в нас річ попереду). А з кінця XV сто-

ліття зростає торгівля хлібом, ціна на хліб підскочила удвоє; се залежало, між иньшим, від того, що зросла морська торгівля, і Польща придбала скоро собі свою морську пристань—Гданск (Данціг).

Шляхта, що як-раз на той час захопила собі в державі найбільшу силу, почала ширити свої хазяйства, багато хліба засівати, засновувати скрізь свої економії (фольварки). Надто це повелось після 1569 року, коли польські пани почали брати від правительства грамоти на „порожні“ землі на Україні,—а на тих „порожніх“ землях здебільшого й раніш сиділи люде, тільки на ті землі ні в кого не було ще грамот. Попереду було багато селян, що давали подать королеві або місцевому князеві, тепер здебільшого всі селяни були роздані панам, укупі з землею, на якій жили. Попереду селяни мали право переселятись на инше місце, та потроху тее право обмежено й віднято. Усі права судові й адміністраційні, які належали державі, були передані панам: пани вже судили селян у своїй окрузі, як хотіли, а правительство, або хоч і сам король, не мали права мішатись між людей та пана. Кожен пан у своїх маєтках був наче король, — від його залежало правуванне в тій окрузі й суд над людьми, а жалітись на пана не можна було нікуди, та й нікому.

Праця на пана й повинности де-далі збільшувалися; треба було робити в панській економії—попереду один день на тиждень, далі два й три дні, окрім того треба було платити всякі податі й відбувати повинности, ходити на толоку до пана і т. и. Завелось багато всякого здирства; з людей брали і за те, що

уб'є дикого звіря, піймає риби, і за те, що вивезе на продаж збіжжя.

Такий лад настав швидче в тих землях, що ближче до Польщі: в Галичині, Холмщині, Волині. Над Дніпром, у „воєводстві Київському“, — у тій землі, що Ляхи звали її тільки самою Україною,—там не дуже швидко могли пани в силу вбитись і трудно було їм тут заводити своє панське право. Людей тут було ще мало, далі починалось Дике Поле, а там кочували Татари і промишляли вільні люде, здобичники, козаки,—про їх буде річ далі.

В половині XV століття Грецьку (Византійську) імперію звоювали Турки. Турки звоювали також усі землі на Балканському пів-острові, ходили не раз війною на Польщу. Хан Кримської татарської орди теж скорився Турському цареві, хоча Турки й залишили Татарам велику самостійність. Довго потім Турки були пострахом для сусідніх християнських народів і багато їм лиха наробили. Турки не виявили здатности до вищої культури, не виробили в своїй державі доброго ладу, не завели доброї освіти.

Як упала православна Грецька держава, то єдиною православною державою зосталося Московське царство (иньші народи в Європі були хоч і християни, та не православні). Тим пишалися царі Московські й духовні, про се писали в книгах. Уже тоді де-хто говорив, що царь Московський мусить колись визволити Византію або Цареград від Турків.

Московська держава зростала все більше та більше. У XV столітті були вже прилучені до Москви усі Великоруські землі, зойовано Татарські царства Казанське та Астраханське (1552 і 1556 р.), а потім зойовано

частину Сибіру. Держава Московська простяглася від Білого до Каспійського моря. Царь Московський мав таку силу над своїми підданими, як ні один царь в иньших царствах у Європі. Усі підданці, від найменших до найстарших були „холопами“, рабами царя, і він міг зробити з кожним, що хотів. Давні бояри і нові дворяни—„служиві люде“ одбували царську службу на війні, а за те їм давались землі, населені крестянами (селянством). Царь міг одібрати землю в якого дворянина й передати її другому. Селянам скоро потому було заборонено переходити від одного дворянина або боярина до другого,—селяни були прикріплені до землі, а значить і до тих панів, що володіли землею. Але кріпацтво стверджено законами пізніше.

Безмірність царської самодержавної влади найбільше виявилась за царя Івана IV (1533—1584), прозваного Грізним або Лютим. Він мучив і вбивав багато людей без усякої вини, і все казав, що він має право робити з кожним, що схоче. Він ходив війною на свої власні землі, без ніякої вини руйнував свої городи, замучував тисячі невинних людей. Люде терпіли. Тільки раз, як згоріла Москва й велика сила людей зосталася без хліба й без хат,—люде збунтувалися, почали бити царських чиновників і родичів. Царь схаменувся, послухав доброї ради людей розумних і справедливих, скликав собор з виборних людей од Московської землі. Перед собором царь каявся, просив прощення. Собор постановив нові закони, які вважав потрібними. Та скоро царь знов зробився лютим. Він завів собі особливе військо—опричників, брав з їх присягу, що вони зрікаються батька й мате-

рі, нищитимуть усіх „ворогів царських“. А за ворогів царь і опричники вважали трохи не весь народ, окрім себе самих. Надто ненавидів царь усякого видатного, розумного чоловіка. Не дурно казав цареві один лихий порадник: коли хочеш бути дійсним самодержцем, то не держи біля себе нікого розумнішого від себе: ти за всіх кращий. Царь дякував за таку пораду щиро. Особливо багато було вбито і замучено боярів, людей з старих значних і княжих родів. Відняті в їх землі віддавались новим дворянам, слугам царським. Убивши й замучивши без ліку людей, царь убив і свого рідного, вже жонатого сина Івана—залізним костуром розбив йому голову.

Люди тікали з Московщини,—то в Дике Поле, де втікачі робилися вільними козаками (на Дону, на Волзі), то в сусідню Литовську Русь.

Син Івана IV Лютого, Федор, був недоумкуватий і замість його правував його родич по матері, Борис Годунов (у нас його звали Годун); він сам зробився царем після смерти Федорової. Ще один був син у Івана Дмитрій, та його ще малим убито. Потім люде гомоніли, що Дмитрій не вбитий, а живий і десь ховається. Тяжко було людям жити в Московщині, то вони раді були, щоб була яка одміна, щоб було нове правительство. І як на Україні справді з'явився молодий чоловік, що звав себе царевичем Дмитрієм, і взявши собі на поміч Українських козаків та Ляхів пішов на Москву, то більшість людей радо його стріли, і він став царем. Царь Дмитрій справді надумався завести кращі, вільніші, порядки, поширити про-

світу. Та оборонці й прихильники старого ладу скоро його вбили, і тоді почалось в Московщині велике безладде, „розруха“, смутні часи (р. 1605—1613).

В Москві бояри вибрали царем польського королевича Володислава. Та не всі того хотіли, до того же батько Володислава, Сигизмунд Ш, пішов войною на Московщину й сам хотів бути королем у Москві або просто приєднати до Польщі Московські землі, хоч частину їх. В війні Москву сяк-так обрятували од Ляхів і вибрали царем молодого боярина Михайла. З Польщею потім помирилися, віддавши їй Смоленск, Новгород-Сіверський та Чернігов (1618 р.).

Земський собор вибрав і поставив нового царя; собор же помагав йому й правувати, поки він і жив. Державні справи по троху впорядкувалися, держава знов зміцніла. Тільки простим людям, селянству, не було полегкості. За Михайлового сина, царя Олексія, скликалися не раз собори для рішення усяких справ державних, видання нових законів, то-що. Тоді ж (р. 1649) зовсім прикріплені були селяни, і з того часу вони стали вже зовсім рабами. Через те люде ще більше тікали у вільні степи. За того ж царя було піднялося величезне селянське повстанне на Волзі, що ватажком його був козак Степан Разін. Повстанне задавлено, а порядки zostалися такі ж, як і були.

За того ж царя Олексія пристала до Московської держави Україна, відірвавшись від Польщі. Про се буде річ далі.

VII.

Доля городів. Братства. Церковна унія.

У той час, як ширилась Польська держава, прилучаючи до себе землі Українські (XV — XVI ст.), у сусідів на заході, у Німців, зросла вже сила й багатство городів, городського купецтва та міщанства. Там значно вже поширилася освіта і культура: Німці виробили в себе в городах кращий лад громадський, міське самоврядування й суд, зложили закони. Німецькі ремісники єдналися в братства або цехи, і кожний цех у городі правувався сам собою, клопочучись, щоб кожний ремісник, до цеху належачий, добре знав своє ремесло й совісно справляв свою роботу.

Багато Німців оселилося в городах у Польщі й на Україні. Живучи поруч з Німцями, Ляхи й Українці переймали у їх знання й уміння, переймали ремесла й струмент. Через те й досі в нашій мові вдержалося багато німецьких слів, що стосуються до ремесла і струментів. Коли Німці почали селитися в польських городах, то заводили й там свої порядки: цехи, громадський міський лад і суд. Польський уряд дозволяв се Німцям, давав їм привилеї, дозвіл заводити в себе самоврядування. Так потроху німецьке право запанувало в городах Польщі й України. Закон про городське самоврядування був у нас відомий під іменем права Магдебурського (від німецького города Магдебурга).

З того часу городи були незалежні від своєї округи, землі, утратили з нею зв'язок.

який колись на Україні був між городами¹⁾ й землею. Тепер город, що залежав од короля, платив йому податі, а в землях, відданих панам, город або містечко залежало од пана й платило податі йому. Королеві та панам гроші були дуже потрібні, через те король і пани охоче давали городам і містечкам право самоврядування.

Старшим у городській громаді був вїйт (голова), що вибірався міщанами, або настановлявся від пана. Вїйт правував укупі з райцями (виборними для справ адміністраційних, як тепер члени городської управи) і лавниками (судовими засідателями). Вїйт з лавниками та з райцями й орудовали усіма городськими ділами, поліцією, судом і т. и. Се призвичаювало міщан до громадської товариської праці та помагало зросту й багатству городів. А проте городи в Польщі й на Україні, не вважаючи на ці права, не дійшли ні значного розвою, ні великого багатства, а в державному житті не мали ніякої ваги. Державне правування в Польщі належало панам. Городи від себе не вибірали й не посилали послів до державної ради (сейму і сенату), значить, не мали в державі ніякої політичної сили. Кожний город жив сам собою, не з'єднаний з иньшими. Потроху городи стали в повній залежності від панів. До того ще перевагу дано в городах людям католицької віри (Ляхам та Німцям), а православних одсунуто, позбавлено їх усяких гро-

---

¹⁾ Колись городом звалося обгороджене, укріплене місце. Потім воно звалося замком, а город, як місце торгу, звався місто. Через те й городські люде стали зватися міщанами.

мадських прав. Се призвело до боротьби од-ну частину міщан з другою.

В городах селилися за дозволом правителства Жиди, і мізерна городська торгівля була здебільшого в їхніх руках. Тільки в городах східної України (напр. у Києві, Чернігові) міщани випросили право не пускати до себе Жидів і таке право було тим городам дано в королівських грамотах.

Жиди прийшли в Польщу з Німеччини, з над р. Рейну. Там їх гнітили і кривдили, то вони впросилися жити в Польщу. Живши довгий час у Німеччині, Жиди звикли розмовляти мовою німецькою, якою й досі говорять значно її покалічивши (сучасний жидівський жаргон). Так саме Жиди принесли з Німеччини й старинну німецьку міщанську одіжку, яка тепер зветься жидівською. Жидів у Польщі не пускали до справ державних і громадських. Вони мусіли жити окремо, але мали право свої власні справи рішати, як хотять. Вони мали свої впорядковані громади (кагал), свої сеймики і сейми з виборних людей.

Бувши людьми чужими в тому краю, де поселилися, позбавлені прав громадських і державних, Жиди могли тільки дбати про свої власні інтереси, заробляти гроші. В городах вони торгували, а по селах, по панських економіях брали на одкуп усякі доходи: збирати податі й повинності на пана, право держати корчми. Іноді пани оддавали Жидам на одкуп або аренду усі доходи з свого маєтку. Часто пан не жив у своєму маєтку, на Україні, а замість його панував і доходи з людей збирав управитель або орандар (посесор) Жид. Управитель дбав про те, щоб збирати

собі й панові як можна більше доходу; через те настало велике здирство. Народ ненавидів як панів, так і управителів або орандарів—Жидів.

Серед українського народу скоро розпочалась боротьба проти польських порядків. Найпершою і найвиднішою ознакою Ляха була католицька віра. Ляхи намагалися дати найбільшу перевагу в ділах громадських і державних католикам. Ляхи, а особливо вище католицьке духовенство, хотіли зовсім знищити православну віру, поставити католицьких архієреїв замісто православних, тільки се було трудно зробити. На Україні засновані були католицькі архієрейські катедри й монастирі, їм надано землі, відняті від православної церкви. Православні архієреї не допускалися до засідання в сенаті й сеймі, де засідали католицькі архієреї. Православним робилися утиски; часто не дозволяли будувати нові церкви. Од короля й панів залежало віддавати єпархії тому або иньшому чоловікові, через те між духовним православним начальством мало було людей самостійних, готових обороняти інтереси земляків своїх і права самої православної церкви.

Боротьба за права українського народу почалася перше всього в формі боротьби за права й інтереси православних людей. Бо віра православна була ознакою Українця, як віра католицька означала Ляха. Боронячи свою віру, Українець тим самим боронив свою народність, свою освіту, культуру, книжку, права свої у державі.

В сій боротьбі велику вагу мали православні б р а ц т в а.

Ще здавна у наших людей був звичай у

де-які свята збіраться до гурту, варити мед, а за ті гроші, що вторговані за мед, помагати бідним, помагати церкві. Далі братчики платили невеличкі брацькі внески до „брацької скриньки“. За провини братчиків з їх брали штрафи—теж до тієї скриньки (каси). Брацтво давало гроші на шпиталь, на церкву, на школу. Брацькі звичаї потім заведені були в цехах або товариствах ремісників. Де-куди такі брацтва вдержалися, особливо по містечках та по селах, і до нашого часу. А під той час, як настало польське панування на Україні, брацтва взяли на себе оборону прав українського православного народу, в формі боротьби за права своєї віри (XVI століття). Брацтва заводили школи, друкарні, в яких друкувалися книги для потреб шкіл і для оборони православної віри. Брацтва ж клопоталися про православні церкви, обороняли їх од католиків. До сього ж діла пристали де-які православні пани (князі Острожські, Ходкевичі та иньші). У городі Острозі на Волині була заснована православна вища школа і друкарня; тут було видано не мало книжок, тут зібралися православні учені й ученики; те діялося заходами князя Василя-Костянтина Острозького, сильного й багатого українського пана.

Найвидатніші брацтва були засновані у Львові, Луцьку, потім у Київі. Бачивши, що вище православне духовенство нездатне взяти в свої руки боротьбу за інтереси церкви, брацтва взяли сю справу в свої руки. Архієреї були з того невдоволені, намагалися приборкати брацтва, та вони знаходили собі поміч не тільки в громаді, а і в вищій духовній власті,—в Костянтинопольському патріар-

хові, якому підлягала тоді православна церква на Україні. Патріарх дав де-яким брацтвам право незалежності від архієреїв, і се викликало ще більше невдоволення архієреїв. Вони й без того мали нахил до католицьких порядків, бачивши перевагу католицької віри у Польській державі.

16. Василь - Костянтин, князь Острозький, воєвода Київський. Завів велику школу для православних українців і друкарню, був визначним оборонцем православної віри під час заведення унії.

Безладде й занепад православної церкви, великі права, які мало католицьке духовенство, суперечки з брацтвами, — все те приму-

шувало православних архієреїв звернути увагу на єднання з католицькою церквою. До того єднання давно вже закликали їх католики. Так православні архієреї готові були занедбати свій бідний, поневолений і безправний народ і поєднатися з пануючою католицькою церквою.

Року 1590 чотирі архієреї (Львівський, Луцький, Холмський і Туровський) з'їхалися в Бельзі й змовились піддатися вищій католицькій влади. Потім до цієї змови пристав митрополіт Київський та останні архієреї. Скоро після того два архієреї (Терлецький та Потій) поїхали до первосвященника римського, папи, й заявили, що православна церква на Україні пристає до єдності або унії¹⁾ з церквою католицькою, підлягає влади католицького римського папи. Після того, року 1596 скликаний був собор у Бресті і там прилюдно сповіщено про унію церковну. Православні теж скликали собор і постановили, що архієреї-уніяти суть зрадники, одступники і що їх не треба слухати.

Ще до того розійшлася по Україні чутка про унію церковну, зроблену без згоди самого православного народу, і се викликало велике невдоволення й гарячі протести. Православні брацтва, міщани й пани, які ще зоставалися вірні давній вірі батьків своїх, а між ними на першому місці кн. Острозький, доводили, що духовне начальство не мало права зробити постанову про унію без згоди самого народу, і що ті архієреї, які пристали на унію, вже не можуть вважатись архієреями, треба замість їх наставити других. Пра-

1) Унія значить єдність.

вительство усіма силами піддержувало уніятів, віддавало їм церкви й монастирі з приписаними до їх землями. Православні обороняли свої церкви й монастирі, так що не раз доходило й до бійки. Так був убитий уніятський архієрей полоцький, Кунцевич, що робив багато насильства над православними.

Побачивши, що народ не хоче унії, Львівській архієрей та Перемиський відступили від унії. Православні пани на сеймах і в судах намагалися вернути права православним; та правительство казало, що окремої православної церкви вже не повинно бути, бо вже заведена єдність, унія. Довго, багато літ велася тая боротьба з уніятами та католиками, велася палко, завзято. Православні брацтва не вважали на всі утиски, намагалися оборонити „благочестиву“ віру; замість віднятих церков, будували нові, заводили школи, друкарні. Так боротьба за визволення Українського народу тоді велася під прапором церковним.

Боротьба сая ставала де-далі тяжчою для православних. Не стало архієреїв, які поставляли б православних священників, а без архієрейського посвящення, по церковному закону, не можна бути священником.

Тим часом між панами на Україні все меньшало оборонців Українського народу і православної віри. Пани, бачивши перевагу Ляхів у державі, віддавали своїх дітей учитися в католицькі школи (засновані здебільшого ченцями брацтва Ісусового, або Єзуїтами). Молоді пани швидко полячилися, переймали католицьку віру і вже зрікалися свого бідного, окраденого Українського народу. Найбільше панів перейшло у католицьку віру й

пристало до польської пануючої народності—в кінці XVI і в початку XVII століть.

Так народ український, колись утративши самостійність державну, політичну, тепер утратив своїх проводирів, свою інтелігенцію: пани й вище духовенство покинули народ, перейшли до польського табору.

Тепер народ Український був пригнічений з усіх боків. Панське й католицьке право, здавалося, навіки пригнітили народ сей, і він, здавалося, мусів уже скоро зникнути, вмерти.

Та народ сам спромігся на сили; скоро розпочалася нова, вже кривава боротьба, піднята самим народом, — боротьба не тільки проти кривд церковних, а проти цілого польського панування на Україні. Боротьбу тую розпочали українські козаки.

З того часу боротьба, що раніш велася в більш заселених землях Галичини, Холмщини та Волині, переходить ближше до Дніпра, до вільного степу, де гуртувалось козацтво. Київ стає осередком нової боротьби. Київське брацтво скоро стало найвидатнішим з усіх; тут була заснована велика „брацька“ школа (колегія або академія); до київського брацтва вписався козацький гетьман з усім військом Запорозьким.

Замість князів і панів, в обороні народу стали прості люде, що тікали в степ од польської неволі й звались козаками.

Козаки і боротьба з Польщею.

VIII.

Українські козаки. Військо Низове Запорозьке.

Після татарського нападу в XIII столітті, а ще більше після страшних нападів Татар за часів Менглі-Гірея (в кінці XV ст. і далі), Україна лежала пустою аж трохи не до Києва й Остра, а на правім боці Дніпра—до Канева. З давніх давен край сей терпів од того, що не мав визначних природних границь, що служать обороною для иньших земель: гори, море. Український народ жив, як тая чайка, „що вивела діток при битій до-розі“.

Великі розкішні степи, оте Дике Поле, були в руках у кочової орди, що випасала в степу свої табуни й отари та нападала на наші оселі. Литовсько - польська держава не мала сили оборонити край сей від орди, і люде сами мусіли дбати про оборону. Попереду люде скуплювались під обороною замків—Канівського, Черкаського, Остерського, Брацлавського та иньших, і звідти ходили в степ на здобич. У степу було багато диких коней, усякого звіра, в лісах—диких бжіл, у ріках—

риби. Люде йшли в степ невеликими ватагами з мушкетами, луками й шаблями; билися з татарськими ватагами, як вони попадалися; а на зиму верталися додому, — у Канів, Черкаси або иньший город. Сі люди звалися козаками.

Людей, що „ходили в козаки“, де далі більшало; через те в степу ставало безпечніше од Татар, і люде стали посувати свої оселі далі в степ: у той край, де тепер Чигирин, також по-над Сулою і Псллом. Люде, що оселялися в степу, виходили на поле працювати, маючи при собі мушкети й шаблі, щоб можна було оборонятись од ворогів.

Так звикали люде жити серед вічної небезпеки, але на волі, далеко від панів та начальства. Вільний, розкішний степ і вічна війна з ордою—манили до себе смілих, одважних людей. Сюди тікали люде з Волині, Галичини, Київщини, з тих земель, що були давно заселені й віддані панам. Люде, що не хотіли коритись панській самоволі, тікали в степ.

Перші згадки про Українських козаків стрічаємо в документах наприкінці XV століття. Між козаками попадалися й польські шляхтичі, яким подобалось жити в степу й вести війну з ордою.

Де далі козацтво збільшувалося, входило в силу, розпочинало походи проти орди аж у самий Крим і проти Турок. Не раз бувало, що козацькі ватаги нападали в степу на купців, грабували їх. На козаків жалілися польському урядові,—і купці, і Татари, а найбільше пани, властители маєтків, зруйнованих козаками. Уряд хотів упорядкувати козацтво, взяти хоч частину його на казенну службу, дати їм пла-

ту й доручити, щоб стерегли гряниці. Та поки уряд зібрався се зробити, ще раніш деякі начальники (старости погряничні: Дашкович, Предслав-Лянцкоронський) сами від себе набірали козаків у військо й ходили з ним у походи на орду. Під ті часи вславився Дмитро Вишневецький, один з княжат українських, прозваний між козаками Байдою. Байда з козаками збудував кріпость на Порогах, на острові Хортиці, громив Татар, а при нещасливім поході в Волощину попався Туркам і загинув. Року 1570, за короля Сигизмунда-Августа, уряд набрав 300 козаків, завівши їх у реєстр (список), дав їм плату й визначив „старшого“, начальника, якого мали слухати козаки; иньшого ж начальства або панів слухати були неповинні. Уряд надіявся, взявши на свою службу частину козаків, спинити розбишацтва й сваволю иньших людей, що теж звали себе козаками. Та нічого з того не вийшло, бо уряд не мав сили взяти під свій догляд „Дике Поле“.

Козаки ходили, як і поперед, війною на Татар і на Турецку землю—Молдавію (Волощину). Турки сердилися й вимагали од польського уряду, щоб він спинив напади козаків. Польський уряд боявсь Турків, та нічого не міг вдіяти. Набрал на свою службу ще 2—3 тисячі козаків, звелів їм стояти по Дніпру й доглядати, щоб там не збіралися купи свавольних козаків, не записаних у реєстри. І знов же з того нічого не вийшло. Скільки було на Дніпрі, на Низу, в степах людей, вони всі вважали себе вільними. А тут і ще й сам король, як йому потрібна була військова сила, кликав усіх козаків на війну. Так у степу виробилася й зміцніла думка, що козак ёсть

вільний чоловік, що він не повинен коритись якимсь властям, окрім своїх козачих начальників, не повинен платити податі або одбувати які повинности, окрім козацької служби. Ті люде, що оселяли землі, надані панам, часто приставали до козаків і не хотіли коритись панам. На вільні, заселені людьми землі пани брали грамоти й вимагали, щоб люде робили на їх, одбували повинности; а люде, вважаючи себе вільними козаками, не хотіли коритись. Пани жалілися на сих „неслухняних підданих“, примушували їх до повинностей, а з того виходило тільки обуренне народу й бунти, — „українське свавільство“, як тоді казали. Іноді король посилав військо, щоб задавити козацтво, та козаки тікали в Дике Поле або на Низ, аж за пороги, і там ніяке військо їх не доставало.

За порогами на Дніпрі козаки мали добрі сховища, на островах, у лугах, поміж протоками, очеретами, у балках та лісах. Сі козаки звалися Низовими Запорожськими; се був осередок і корінь козацької сили, через те трохи згодом і все козацтво українське стало зватися Військом Запорожським. Запорожці мали свій городок, що звався Січ. У Січі жило виборне начальство, козацька старшина; там зберігалися гармати (артилерія), скарбниця, воєнні човни або чайки, що ними Запорожці плавали аж у море; була й церква. У Січі не можна було жити жонатим із жінками, а тільки самим козакам¹⁾. Жили, вони в курінях, — великих хижах або хатах, куди збіралось козацтво під час потреби.

¹⁾ Жонаті козаки, як ішли на Запоріжжє, - зоставляли свої сем'ї дома.

Запорожці вибірали раз на рік кошового отамана, військового суддю, писаря, курінних отаманів і т. и. Козаки записані були кожний до якого-небудь куріня; так усе військо поділене було на куріні (полки). Козаки розходилися по всій Низовій країні¹⁾ ловили рибу, випасали коні, їздили по сіль до моря, привозили в городи на ярмарки коней, рибу, сіль.

Розказуємо тут про звичаї, які виробилися на Запоріжжі не в один час, не відразу, а на протязі XVI і XVII століть.

На Запоріжжє приходив хто хотів, і всякого приймали, аби він був віри християнської та виконував звичаї й постанови запорожців. Усі козаки звались товариством, і кожний козак звався й писався товаришем такого то куріня.

Товариство Запорожське вважало своїм найбільшим обов'язком—боротися з „невірними агарянами“, Турками й Татарами, визволяти християн, забраних у полон. Скоро запорожці взяли на себе й другий обов'язок—визволяти земляків своїх на Україні од польського панського ярма.

Військо Запоріжське вважало себе товариством рицарським (лицарським) на зразок рицарських орденів (братств), які колись були у західній Європі.

Старший козак, що давно вже служив у війську й добре знав запорожські звичаї й всі воєнні справи, брав собі в науку молодого козака, „молодика“, й той усюди йшов за

---

¹⁾ Там, близько Січі, розстилається велика низина з плавнями, очеретами, лісами; се звалось Великим Лугом, де козаки мали собі добру здобич.

старшим товаришем, помагав йому у всякому ділі „на полі й на морі“, як рідному батькові, й обидва вони обороняли один одного хоч би й до загину. Такий молодик звався джурою.

Військо Запорозьке Низове жило в межах держави Польсько-литовської, а проте воно вважало себе вільним, і ніяка польська власть туди не досягала. Се була вільна республіка, зложена з рівних і вільних, смілих, одважних людей, що не боялись ніякої небезпеки й нужденного життя в тій дикій країні.

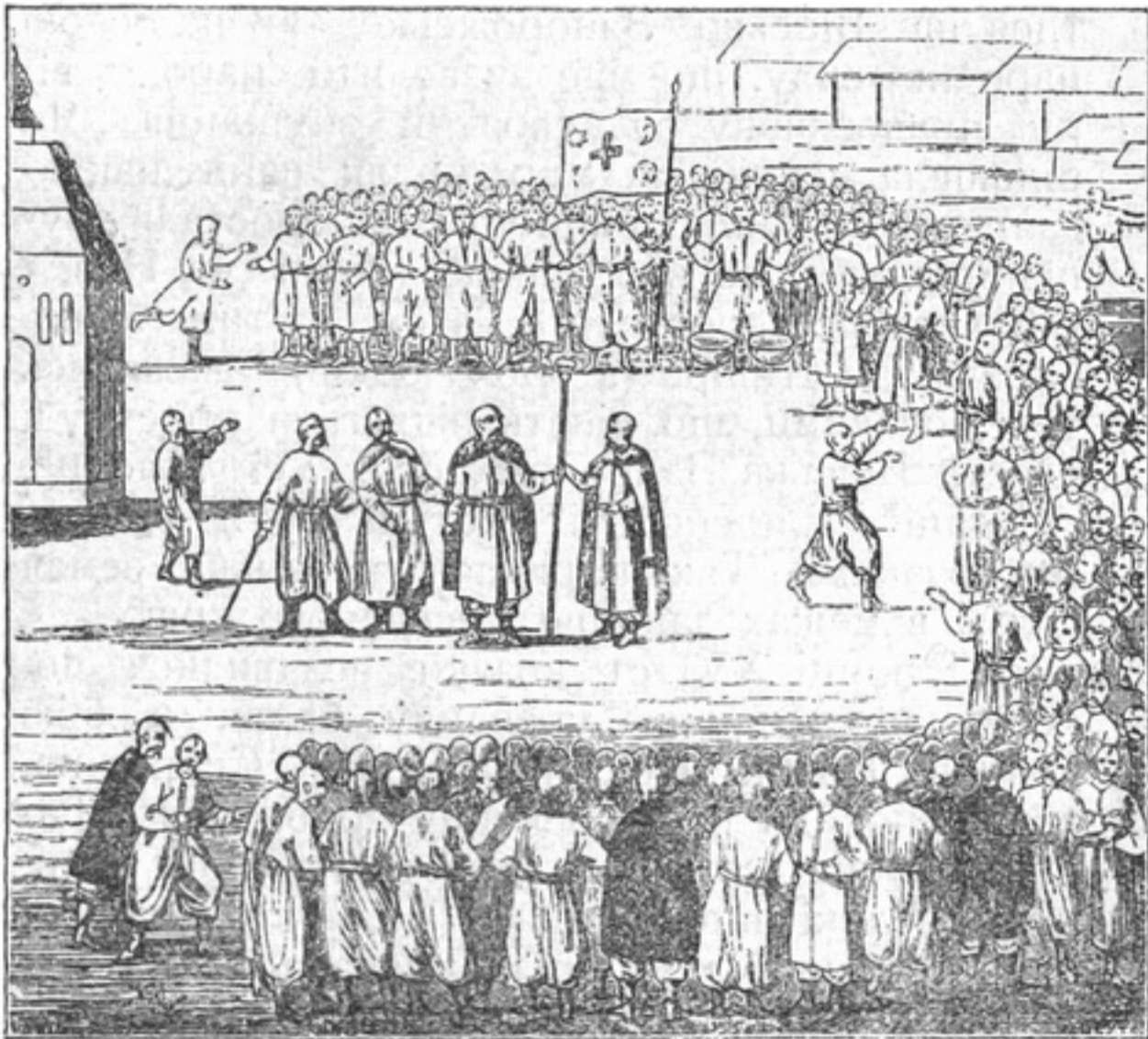
Запорожці мали звичай голити бороду й голову, тільки зоставляли „чуб“ на лобі, та вуси. Пишались добрими кіньми, гарною військовою зброєю, шаблями, мушкетами. Носили широченні штани-шаровари (як Турки), й з того часу сей звичай зоставсь на Степовій Україні. Чоботи носили низенькі, з гострими, загнутими вгору носками, козлові або сап'янові, червоні або жовті. Червоний колір був улюблений Запорожцям. Прапори, чи корогви військові мали вони червоні або малинові, так саме любили червоні жупани.

Усі справи рішали на раді військової (на сході). Як треба скликати раду, довбиш бив у казани, козаки сходилися на майдан і тут гуртом рішали справи: чи треба обрати нових старшин, чи йти на війну і т. и. На Новий Рік вибіралися наново старшини, а старих судили, і як вони були винні, то й карали.

Товариство Запорозьке складалося здебільшого з утікачів од панської неволі; між ними були й такі, що в чому-небудь провинилися, та втікли од карі. Часто „товариші“

звалися новими прізвищами, замісто старих. Видати втікача товариство ніколи не згоджувалося; такий був закон, щоб нікого не видавати, хоч би й злочинця. А як він провиниться, то його судили своїм військовим судом і для того мали суддів.

17. Рада козацька. Посередині старшина. За нею корогва і довбиш, що в казани б'є, козаків скликає (з рисунка XVIII століття).

Вважаючи своїм обов'язком воювати з „невірними агарянами“, а також і з Польським урядом і панами, Запорозжці часто ходили грабувати як Татар, так і Ляхів та

Жидів. Польські пани вважали їх просто розбишаками та злодіями, і не без причини. Запорожці дивилися на польське панування, як на велике лихо, яке треба знищити. Так сі обидва табори були ворожими од початку й до кінця.

А народ Український скоро почав дивитися на Військо Запорожське, як на свою народню силу, що має визволити народ і віру православну од неволі й знущання. Як більшала неволя на Україні, як пани накладали все більші повинности, як зростали знущання, то люде все більше тікали на Низ, і Військо все зростало. Разом з тим землі, близькі до Дніпра (з обох боків), вважались теж козачими, що мають підлягати присуду й власти Війська Запорожського. Усі „хлопи“, „піддані“, „посполиті“ хотіли бути вільними козаками. Так ширилася козацька земля далі і в межах давніше заселеного краю.

В кінці XVI ст. козаки вславилися походами на Крим і Туреччину; брали з бою Очаків, Тегинь, Козлов у Криму. Скоро козацькі походи на Туреччину зробилися смілишими. Вони впливали в море на своїх „чайках“ (великі човні, обшиті з боків осмоленим очеретом, щоб не тонули), нападали на турецькі кораблі, допливали аж до Анатолійського побережжя по той бік моря, нападали на Синоп і на саму турецьку столицю Цареград.

„Реєстрові“ козаки, що мали жити понад Дніпром (Канів, Черкаси, Чигирин, Переяслов) мало одрізнялись од не заведених у реєстри, і здебільшого були в єдності з ними: вкупі ходили на війну з „невірними“, вкупі робили повстання проти Ляхів. Уже року 1591

козацький старший, або гетьман¹⁾ риштоф Косинський, жалючись, що польський уряд не виплачує грошей козакам за службу, пішов війною на Білоцерківське староство, руйнував польські маєтки в Київщині та на Волині. Ляхи тоді думали, що Косинський хоче, змовившись з ордою та з Москвою, знищити шляхту на Україні. Гоку 1592 Косинського вбито під Черкасами. Та й без його козаки не перестали воювати, навіть були захопили Київ. Та скоро знайшлася козакам иньша праця: імператор німецький (цесар) намовив їх іти війною на Турка. Вони пішли, взяли Очаків, зруйнували Волощину що тоді була під Турком. Після тієї війни козаки знов пішли на Україну. Маючи ватажками, чи старшими, Лободу, Шавулу, Наливайка, вони пішли по воєводствах Брацлавському, Київському й Волинському; скрізь прилучали в козацтво людей, руйнували шляхетські маєтки і т. и Так років із 5 (1591—1595 р.) козаки гуляли по всій Україні, польське хазяйство знищувалося, „піддані“ робились козаками.

Аж тоді правительство надумалося визволити край од козаків і послало свого гетьмана Жолківського з військом (р. 1596). Жолківський довго бився з козаками близько Білої Церкви, тоді козаки відступили за Дніпро, до Переяслова і далі до Лубень. Жолківський здогнав їх і обступив з гарматами. Довго оборонялися козаки, а тоді, не маючи

¹⁾ *Гетьманами* звали у козаків, також і в Польщі і Литві, військових начальників. Козаки звали свого старшого гетьманом, хоч польський уряд звав його просто „старшим“, аж до Богдана Хмельницького, якого став уже й він звати гетьманом

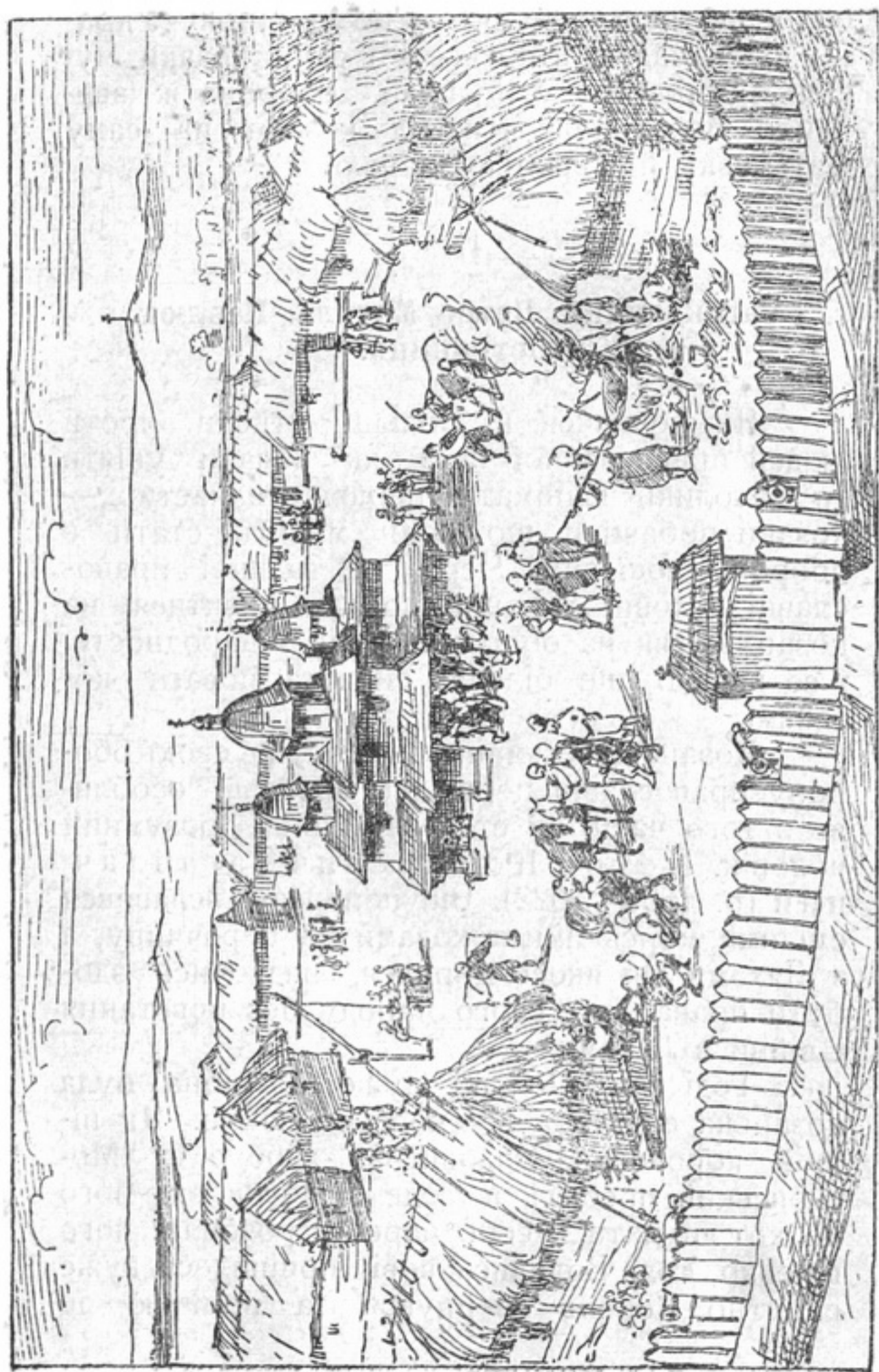
собі запомоги, почали трактувати з Ляхами про згоду. Погодилися на тому, що козаки віддадуть свої гармати, казну й ватажків, а сами розійдуться. Як же козаки вийшли з табору, Ляхи кинулися на їх і трохи не всіх перебили. Така зрада Ляхів надовго зосталася в пам'яті народу. Ватажків козацьких покарано в Варшаві. Наливайкові поодрубували руки й ноги, а тоді й голову. Сейм польський постановив, що козаки вже втратили свої права, що вони—вороги держави і закону.

Звісно, Ляхи не могли знищити козацької сили, бо вона ховалася за Порогами. А скоро козаки здобули собі і втрачені права, як Польщі потрібне було військо для війни з Шведами (1601 р.). Знов на Україні, по-над Дніпром, заворушилися козаки, а пани все жалілися на „українське свавільство“ і неслухняність „підданих,“ що вважали себе вільними козаками.

У другому й третьому десятилітті XVII століття побільшилися напади козаків на Татар і Турків. На той саме час припадають найсміліші морські походи, і про їх пішла тоді слава далеко по чужих землях. З тих походів козаки верталися з великою здобиччю, а часто козацькі чайки гинули в морі або од бурі, або од ворожих гармат.

Напади на Туреччину викликали велику турботу Польського уряду, бо Турки вимагали, щоб Польща спинила козаків, а Поляки дуже боялися війни з Турками. Туреччина була тоді дуже сильною державою, і війна з нею мала бути тяжка і страшна. Та трудно було спинити козаків, раз через те, що Запорозжці любили війну і часто з неї й

18. Січ Запорозьська.

жили, а вдруге й через те, що Польща, все одно, не мала сили обороняти Степову Україну од нападів татарських, і сами козаки мусіли обороняти свій край, оборона ж звичайно переходила в напад козаків на саму Татарську й Турецьку землю.

ІХ.

Сагайдачний. Петро Могила. Павлюк. Остриця.

Як почалися в Польщі утиски проти людей православної віри, як почали уніяти та католики віднімати церкви, монастирі,—козаки побачили, що вони мусять стати в обороні своєї віри. Через те тодішні православні духовні і вчені почали дивитися на козацтво, як на оборонців віри й народности, і се надало ще більше сили та поваги козакам.

Козацькі гетьмани беруть під свою оборону православні церкви і брацтва, особливо з того часу, як став гетьманом розумний чоловік, Петро Конашевич-Сагайдачний (р. 1606—1622). Він попереду вславився смілими морськими походами на Туреччину, а з Ляхами він якось мирився, надіючись здобути права для свого народу без повстання і війни з Ляхами.

Тоді саме Польщі дуже потрібна була козацька сила для Московської війни. Як пішов королевич Володислав здобувати Московський престол, а люде в Москві вже його не хотли мати в себе царем і розбили його військо, тоді Володиславові прийшлося дуже скрутно. Король звернувся за поміччю до

козаків. Сагайдачний узяв двадцять тисяч війська, пішов у Московщину й визволив Володислава і Ляхів.

Вернувся Сагайдачний на Україну і, бачивши свою силу, почав дбати про те, щоб побільшити освіту й відновити православну

19. Петро Конашевич-Сагайдачний.

єрархію, знов настановити православних архієреїв та митрополіта. Тоді саме вертався з Московщини грецький патріярх. Сагайдачний запросив його до Києва і просив посвятити митрополіта та архієреїв на всі єпархії, де були уніятські архієреї. Як настали православні архієреї, то вони знов почали висвя-

чувати священників. Так відновилося православне духовенство на Україні.

Польському правительству се дуже не сподобалося; воно сповістило, що вважає нову православну єрархію (духовенство) незаконною; та нічого не могло подіяти правительство, бо велика тоді була козацька сила. Щоб краще підперти діло визволення свого

20. Петро Могила, митрополіт Київський.

народу й віри, Сагайдачний помагав грошима і працею брацтвам і сам записався зо всім військом Запорозьким до Київського братства.

Поставлений тоді митрополіт Київський Іов Борецький, а особливо другий митрополіт Петро Могила положили багато праці на те, щоб розвинути прісвіту серед нашого народу. Для того була збільшена брацька школа (колегія, або академія), що

довго потім звалась Могиллянською академією. Тут заведені були вищі тодішні науки, мова грецька та латинська; студенти привчались писати усякі літературні твори, вести діспути, або словесні змагання про всякі мудрі речі. На той час, іще довго й потім, Київська Могиллянська академія була єдиною вищою школою не тільки для України, а й для Московщини. Окрім того, Могила багато працював для впорядкування православної церкви на Україні, — служби, порядків, духовенства.

У тій академії вчилися, разом з дітьми духовних — козачі, міщанські й панські діти; багато людей, що потім були знаменитими архієреями, гетьманами і т. и., вчилися в сій школі. Которих розумніших студентів Петро Могила виражав коштом брацтва у заграничні вищі школи, щоб набралися більшої освіти. За приводом Київських учених засновувалися школи середні й низші по иньших городах і селах, і так зростала освіта нашого народу.

Польща не могла пошкодити заходам Сагайдачного, бо їй потрібна була козацька сила. Року 1620 Турки зібрали велику армію й пішли війною на Польщу. Вийшли проти їх Ляхи. Під Цецорою счинилася велика битва. Польське військо було розпорошено й самого гетьмана Жолківського вбито. У Польщі страшенно лякалися Турків і почали намовляти козацького гетьмана Сагайдачного, щоб поміг одбитися од Турків. Року 1621 почалася знов війна з Турками — близько Хотина (де тепер Бесарабія). Величезна Турецька сила облягла Ляхів, і вони мусіли б загинути, як би не виручив Сагайдачний. Він прий-

шов з чималим козацьким військом, козакі билися завзято й виявили надзвичайну смілість і дотепність у війні. Турки були відбиті, і всі в Польщі славили Сагайдачного з козаками, як спасителя Польщі. Сагайдачного, раненого на війні, одвезли у Київ, там він пожив ще трохи і вмер, одписавши всі свої маєтки на Київське та на Львівське брацтва.

Минуло трохи часу, і Ляхи почали забувати про те, як козакі визволили Польщу з великої біди. Уніяцькі та католицькі (особливо єзуїцькі) духовні почали знов дбати про те, як би захопити цілу Україну, викоренити православні церкви та школи. Тепер уже Ляхи не боялись Турка, і козацька сила не була потрібна. Пани на Україні знов почали просити уряд, щоб спинив „українське свавільство“ та щоб примусив коритися панам тих „хлопів“, що самовольно пристали до козаків. На всі ті заходи козакі відмовили тим, що почали готуватися до війни з Ляхами. Року 1625 (як козацьким гетьманом був Жмайл) почалася війна. Ляхи вимагали: щоб козацького війська було тільки 4000, щоб усі иньші вернулися працювати в панських маєтках, щоб козакі залишили ходити війною на Туреччину; щоб козацький старший не вибірався, а наставлявсь від короля. Козакі не згодилися. Біля Крилова счинилася битва; тоді козакі перейшли до Курукового озера (де тепер Крюков, на Дніпрі), стали табором, окопалися. Ляхи довго їх здобували, штурмували, та не могли здобути. Помирилися на тому, що козацького війська буде по реєстру 6000; гетьманом настановлено Михайла Дорошенка. Його потім убито на війні з Кримом.

Кілька літ після того було безладде серед козаків. Скидали й вибірали нових гетьманів, то більше, то менше прихильних до згоди з Ляхами. Року 1630 козацький гетьман Тарас Трясило знову почав війну з Ляхами. В битвах під Переясловом Ляхи загубили багато свого війська, а проте й козаки знесилися війною й помирилися з Ляхами. Реєстр козацький побільшено до 8000. Правительство обіцяло вдовольнити домагання козаків за права їхні і в справі віри.

Та козацтво вже тим не вдовольнялося. Воно бачило, що мусить заступити інтереси цілого народу Українського, прийняти участь у справах державних. Як умер король Сигизмунд III (1632), то козаки вимагали, щоб вибраний був на короля син Сигизмундів Володислав (той самий, що мав бути Московським царем і мав прихильність до православних людей). Козаки вимагали, щоб їхні виборні покликані були на сейм для обрання короля. Разом з тим козаки вимагають, щоб „народ наш користувавсь усіма правами й привілеями“ та щоб не було вже ніяких утисків православної церкви. Сейм удовольнив бажання козаків: вибрав королем Владислава, постановив статті про права православної єрархії, яка вважалася раніш незаконною. Козацьким гетьманом був тоді Петражицький-Кулагга, що намагався вдержати козаків од сварки з правительством, а разом з тим дбав про збільшенне прав козаків і свого народу. Після того кілька літ минули спокійно. Тільки Низові козаки не могли вдержатись од морських походів, і щоб спинити їх, правительств збудувало кріпость Кодак біля першого (Кодацького) порога. Козаки скоро тую кріпость зруйнували.

Непорозуміння зростали від того, що правительство не платило грошей реєстровим, а нереєстрові не хотіли вертатися в підданство панам. На Україні поставлене було польське військо, воно робило багато лиха людям і викликало обурення. Боротьба знов мусіла розпочатися, бо ніколи панське право не помириться з правом козацьким.

1637 року Павло Бут (що його ізвали просто П а в л ю к) підняв повстання, скинувши поставленого од Ляхів гетьмана Кононовича. Павлюк розпустив свої ватаги по всій степовій Україні; вони руйнували панські маєтки й закликали людей до повстання. Разом з тим Павлюк розсилав листи, або універсали, а в їх закликав усіх, що належать до „благочестивої“ віри, бити Ляхів.

Тоді пішов задавити повстання польський гетьман Потоцький. Не встиг іще Павлюк прийти з Запоріжжя з гарматами, як Потоцький був уже близько Дніпра, перейшов р. Рось і стрівся з Павлюком при селі Кумейках. Тут козаки подались, відступили до с. Боровиці і здались Ляхам, видавши своїх ватажків—Павлюка й Томиленка. Ляхи пройшли по Україні, тяжко караючи людей за повстання. Багато людей повтікало на Запоріжжя. Там вибрано гетьманом Яцька Острянина. Розіслав він універсали, закликаючи людей до повстання, а на весні року 1638 сам з військом виступив з Запоріжжя і став табором над Пслом, у Голтві, на високому місці, й окопався там. Потоцький з військом довго бився з козаками, багато свого війська згубив і мусів відступити. Острянин погнався за Ляхами; близько Лубень счинилася нова битва, та вже нещаслива для козаків. Во-

ни одступили до Дніпра. Острянин, не надіючись на перевагу, утік за гряницю, в землю, що належала Московській державі й потім звалася Слобідською Україною (де тепер Харківська й частина Курської губ.); за ним пішло туди чимало народу.

Козаки вибрали, замість Острянина, гетьманом Дмитра Гуню. Він одступив до Дніпра й окопався та оборонявся так добре, що Ляхи шість неділь здобували й не могли його здобути, не вважаючи на те, що громили козацький табор своїми гарматами. Козаки держалися, бо надіялись на підмогу полковника Филоненка, що мав прийти з обозом з-за Дніпра. Та Ляхи перестріли Филоненка, відняли обоз, і козаки zostалися без допомоги й без харчів. Тоді вони здалися Ляхам.

Правительство відняло в козаків права, які вони мали. Усі начальники козацькі були наставлені правительством з польських шляхтичів. У реєстр записано було тільки 6000 козаків, і вони мали право жити тільки в староствах Черкаському, Корсунському та Чигиринському. Знов була збудована кріпость Кодак, щоб перегородити дорогу на Запоріжжє. На Україні скрізь розставлено польське військо, щоб воно піддержувало спокій і покірність.

Козацька сила, здавалося, була задавлена й приборкана. Народ тихо стогнав у ярмі польської панської неволі. Пани не боялися вже тепер ворожої сили, сміло почали хазяїнувати на Україні. Тихо було на Вкраїні... Та почалася скоро нова, велика буря, що перевернула цілком відносини України до Польщі.

X.

Богдан Хмельницький.

Утиски і кривди, що чинилися на Україні й примушували людей підіймати повстання, збільшилися після 1638 року. Скоро ті кривди примусили Чигиринського козацького сотника Богдана Хмельницького розпочати нову війну,—через 10 літ після війни Острянина.

Богдан Хмельницький був заможний козак. Попереду він учився по великих школах, знав мови, окрім своєї—польську, латинську (якої вживали тоді вчені люде), французську, турецьку. За молодого віку він ходив на війну з Турками, був узятий у полон і пробув у Туреччині два роки (де й вивчився турецької мови) Після того з Запорожцями не раз плавав у море Турка воювати. Так придбав він собі військову славу. Як і попередник його, Сагайдачний.—Хмельницький дививсь на Польську державу. як на свою отчину, що її треба гуртом обороняти. Бачивши, що королівська власть упала, а пани забрали собі все право в державі й сами стали наче королі, кожний у своєму маєтку,—Хмельницький думав, що треба зменшити власть панів, і, обпіраючись на короля, здобути більші права для козаків і православно-го Українського народу. Королем тоді був Володислав IV, прихильний до козацтва та до православних Та король нічого не міг подіяти, бо пани обмежили його і все доглядали пильно, щоб часом король не надумався побільшити свою власть, обпіраючись на козаків. Католицьке духовенство ніяк не хотіло

допустити, щоб православна віра мала всі звичайні права, а польські пани ні за що не хотіли зректися своїх прав над людьми й землями на Україні, хоч би від такої упертості мала й держава загинути, як се потім і сталося.

Року 1636 Б. Хмельницький, як козацький посланець, бачився з королем і розмовляв з ним про все те безладде. Кажуть, що король ніби-то натякнув Богданові, що козаки мають шаблі й сами можуть здобути собі права. Року 1637 Богдан був військовим писарем, а після повстання Острянина Богдана настановлено сотником Чигиринським.

Хмельницький мав свій батьківський хутір недалеко від Чигирина, Суботів. Хутір той сподобався одному польському панові, Чаплинському, підстарості Чигиринському. Як не було Богдана вдома, Чаплинський напав на Богданів хутір, спалив його, забрав собі чимало добра, забив на смерть сина Богданового, малого хлопця. Так тоді пани часто робили. Кожний багатий пан мав своє надвірне військо. і як хотів—робив наїзди на сусідів, грабував і плюндрував чужі маєтки. Суд потурав багатим панам, а хоч би й осудив винного, то не було кому виконати судовий присуд.

Після того нападу на Суботів, Богдан пішов жалітися по судах, та з його там тільки глузували. Ще й самого його посадили в тюрму й ледве-ледве його не повісили. Визволившись із тюрми, Богдан утік на Запоріжжє (в кінці 1647 року). Там уже було багато таких покривджених, як і сам він. Почав Богдан радитися про нове повстаннє. Богдан похвалився, що й король знає про кривди, які чиняться козакам, і радив шаб-

21. Україна під Польщею, у першій половині XVII ст.,
 подій з війн
 — — — — — грядиці воєводств.
 - - - - - грядиці держави.

перед повстанням Б. Хмельницького (показані місця
 козацьких).

лею здобувати права; запевняв, що хан кримський дасть за допомогу своїм військом. Запорожці згодилися почати війну, обрали Хмельницького гетьманом.

Хмельницький розіслав своїх посланців по Україні, щоб намовляли людей до повстання. А сам писав листи до польського правительства про те, що він тільки домагається свого права й справедливого суду за ті кривди, що чинилися йому й козакам.

Щоб намовити до помочі Татар. Богдан поїхав сам у Крим, в татарську столицю Бахчи-Сарай, залишив у хана свого сина Тимоша заложником вірності, а хан звелів Перекопському мурзі (начальнику) Тугай-Бею з військом іти на поміч козакам.

На весні 1648 року Богдан з козаками та з невеликою ватагою Татар виступив на Україну. На зустріч йому йшло польське військо з обома гетьманами, Потоцьким та Калиновським. Наперед пішов син Потоцького, у якого, окрім Ляхів, були й реєстрові козаки. Реєстрові передалися до Богдана. Молодий Потоцький стрівся з козаками над річкою Жовті води (тепер в Олександрійському повіті, Херсонськ. губ.) Ляхи були побиті цілком і сам молодий Потоцький там загинув, а з ним загинуло й військо польське. Це була перша перемога Богданова.

Тоді він пішов далі, на головне польське військо й наздогнав його під Корсунем (на р. Росі, Канвського повіту, Київської губ.) Счинилася велика битва (26 мая); Ляхи знов були цілком розбиті, увесь дорогий їхній обоз достався козакам, обидва польські гетьмани й дуже багато панів попало в полон. Хмельницький віддав гетьманів і панів

Татарам замісто плати за поміч (їх потім мали викупляти з полону родичі за великі гроші). Тепер Ляхи не мали вже готового війська. Хмельницький з своїм військом міг би йти хоч у саму Варшаву, й там примусити Ляхів миритись на таких умовах, яких сам хотів. Та він тоді ще не мав на думці руйнувати Польську державу, не розумів ще, що треба боротися за визволення цілої України.

Богдан став табором під Білою Церквою (Київськ. губ.), розіслав універсал по Україні, де писав, через що і для чого почав війну. Писав листи й до правительства, виправдуючись за повстання й домагаючись поширення прав козакам.

Тим часом народ, прочувши про побіди Хмельницького, піднявся проти Ляхів по всій Україні. Скрізь збиралися ватаги повстанців, виганяли панів, їх помічників - Жидів. Скоро вся Україна була захоплена повстанням. Сам Хмельницький, мабуть, не сподівався, щоб йому так пощастило. Про його ходили чутки, що він хоче збудувати нову Українську державу, що він нарк себе великим князем. А сам він тоді ще не сягав думками так далеко. Він навіть не думав тоді одірвати Україну від Польщі.

Причини великого народного повстання 1648 року тодішні наші письменні люде розуміли так: невдоволення козаків - виписчиків (не записаних у реєстр), що їх хотіли повернути у „піддані“, невдоволення реєстрових, що в їх віднято право обірати собі старшину козацьку й надано їм начальників з шляхти; обурення селян - підданих проти панів і орандарів - Жидів; утиски що терпіли православні за свою віру, накидання унії та

католицизму, віднімання церков і т. и. У народніх думах (історичних піснях), як на причини того повстання, вказується на те, що „в землі крулевській добра не було“, що людям чинились усякі здирства без міри і т. и.

Розглядаючи се питання, можемо зауважити, що причини тієї революції поділяються на релігійні, бо народ хотів оборонити свою віру, що терпіла утиски; національні, (тісно звязані з релігійними)—бо народности українській була велика небезпечність з боку Ляхів, політичні, бо народ наш не хотів помириться з тим ладом державним, який запанував у Польщі; соціально-економічні, через надзвичайно тяжкий гніт шляхетсько-жидівського господарства, поневоленне народу, захопленне земель.

Люде неоднакового стану неоднаково й дивились на повстання. Люде заможніші, духовні, вчені—хотіли забезпечити права віри й народности, мало думаючи про долю „хлопів“, мужиків. Багатші і вчені люде й на думці собі не мали, як се може бути такий лад, щоб не було панів і підданих. Козацтво думало поширити й забезпечити свої права, як лицарського стану (сословія). Поспільство (простий люд) хотіло прогнати панів, захопити землі й вільно ними користуватись.

Богдан Хмельницький, ставши на чолі народнього руху, мало розумів потреби й надії поспільства, хлопів, і всі бажання та надії Богданові на перший час не йшли далі того, щоб поширити число й права реєстрових та забезпечити права благочестивої віри. Мабуть, іще було в його на думці — обмежити самоволлю панів, зміцнивши й підперши коро-

лівську силу. „Не так король, як короленята“,—мовляв Хмельницький.

Тоді саме вмер король Володислав IV, прихильний до козаків. На його покладав надії Хмельницький.

Розбивши Ляхів над річкою Пилявою (тепер у Подільській губ.) й забравши увесь обоз, багато грошей і всякого добра, козацьке військо пішло в Галичину й обступило великий город Львів. Тоді й у Галичині піднялись люде проти польських панів, повиганяли їх. Хмельницький, взявши з города Львова викуп, пішов до города Замостя (тепер у Люблинській губ.) й обложив його. Тоді саме у Варшаві зібрався сейм, щоб вибрати короля. Хмельницький не пішов із своїм військом на Варшаву, щоб примусити Ляхів згодитися на всі його умови, а тільки вимагав, щоб королем вибрано брата покійного Володислава—Яна-Казимира. Мабуть Хмельницький сподівався, що сей король буде прихильний до козаків, як і покійний брат його. Ляхи справді вибрали Яна-Казимира; та Хмельницький помилився: новий король був упертий і завзятий католик, вивчений єзуїтами, й зовсім не подібний до свого брата Володислава.

Новий король прислав листи, щоб Хмельницький ішов додому, а військо щоб роспустив і дожидав королівських послів.

Хмельницький вертався до Дніпра, й скрізь народ стрічав його з великою пошаною, як визволителя України. Славили його і видатніших полковників, а найбільше славного полковника Богуна, Нечая, завзятого Перебийноса та інших. Складали привітні вірші, пісні про події останнього часу. Особливо

пишно стрічали Богдана в Київі, називали його „новим Мойсеєм“, що вивів народ з неволі лядської. Вище духовенство, митрополіт і патріарх Єрусалимський, що на той час був у Київі, вітали Богдана, при дзвоні в усіх церквах, при гromі гармат.

22. Гетьман Богдан Хмельницький.

У Київі Богдан певно наслухався не мало розмов духовних і вчених людей про зрадливість і ненадійність Ляхів, про потребу визволення рідного краю з-під лядської кормиги і т. и. Богдан почав звертати більшу увагу на ті питання, почав ширше й глибше розуміти ціль повстання й розпочатої бороть-

би; побачив, що треба боротися не за самі козацькі права, а за визволення цілої України.

Скоро після того (в початку 1649 р.) Хмельницький приймав у Переяслові послів од короля польського—Адама Кисіля з товаришами (Кисіль був православний пан і через те його не раз посиляли до козаків, бо найшвидче можна було сподіватися від його, що він помирить козаків з Ляхами). Посли привезли від короля гетманські клейноди для Богдана і мали вмовитися про згоду,—який тепер буде лад у козацтві. Та не ті вже тепер розмови повів Хмельницький; не вдовольнявся вже він давніми козацькими бажаннями. Смілі думки приходили йому в голову; він вагався, турбовався, сердився, пив горілку й казав послам: „З вашого діла нічого не буде. Війна почнеться в тих трьох або чотирьох неділях. Переверну вас усіх догори ногами... Король нехай собі королем буде, щоб він собі був вільний і карав князів і шляхту... Я собі хоч і малий чоловік, та дав мені Бог, що я тепер єдиновладний самодержець український“... І знов удруге говорив Богдан: „Виб'ю з лядської неволі увесь народ Руський. Двісті, триста тисяч війська матиму. Доволі з мене землі по Львів і Галич!... А ставши над Вислою, скажу Ляхам: сидіть, Ляхи! мовчіть, Ляхи!.. Не зостанеться ні одного князя, ні одного шляхтича на Україні, а хто хоче з нами хліб-сіль їсти, той слухай козаків, а на короля не брикай“...

Посли поїхали, ні до чого не домовившись з Хмельницьким. Війна скоро почалася знов. Хмельницький рушив на Польщу, здивав польське військо у місті Збараж і обложив його. Між иньшими начальниками

польського війська (Фирлей, Конецьпольський, Лянцкоронський) був славетний Ярема Вишневецький, найвидатніший польський вояка того часу й завзятий ворог козаків. Діди його були Русини, православної віри, напр. відомий Дмитро Вишневецький, прозваний Байдою. Яремі Вишневецькому, окрім давніх маєтків, належали також великі простори землі в теперішній Полтавщині; Ярема заселяв ті землі, будував замки, а як почалося повстання, то втік у Польщу.

Польське військо, обложене козаками й Татарами у місті Збаражі, терпіло велику нужду. Почався голод, а тут іще вороги палили в город з гармат, ходили на штурми.

Король зібрав нове військо й вирушив на поміч Збаражу. Хмельницький перестрів його недалеко Збаражя, коло Зборова. Як саме Ляхи переходили через річку, козаки й Татари ударили на Ляхів з обох боків, побили багато Ляхів, забрали обоз. Ляхи окопалися й ранком битва знов розпочалася. Вже козаки взяли частину окопів, уже червона козацька корогва розвівалася у польському таборі. Аж тут Хмельницький гукнув: „Згода!“ й спинив битву. Сталося се від того, що Ляхи змовилися з татарським ханом, помінилися давати йому що-року викуп по дев'яносто тисяч золотих. Хан помирився з Ляхами,— мусів миритися й Хмельницький. Мир сей звеється Зборовським (1649 р.). Козаків мало бути 40 тисяч; у козаки можна було вписати людей, що жили в воєводствах Київському, Брацлавському, Черніговському, в городах, визначених у договорі. Город Чигирин, де жив гетьман, надано гетьманові на ранг, на булаву: себто, доходи з города Чи-

гирина мали йти гетьманові. Польське військо не повинно стояти в козацьких городах та селах, і там не мають права жити Жиди та єзуїти. Уряди й чини в тому краї мають роздаватися тільки шляхті українській. Митрополіт Київський матиме місце в сенаті. Умови сі мали бути затверджені на сеймі.

Зборовські умови не вдовольнили ні Українців, ні Ляхів. Після того, як увесь народ піднявся вигнав шляхту, витримав тяжку війну,—трудно було миритися на тому, що, за винятком 40 тисяч козаків, усі иньші люде мусять вернутись у підданство панам. Для сих людей Зборовські умови здавалися просто зрадою. З того часу народ не мав уже колишньої віри до Хмельницького. вже не звірявся на його в такій повній мірі, як се було з початку війни. Через те надалі Хмельницький не мав уже такої сили й переваги на війні, як було досі.

Ляхи теж невдоволені були тими умовами. Не пустили вони до сенату православного митрополіта, не мали бажання виконувати й иньші Зборовські постанови. Пани явилися на Україну в свої маєтності, та невесело було їм тут без польського війська, серед ворожого люду. Селяне не хотіли коритись панам, хоч їх і примушував коритись Хмельницький, навіть карав непокірних.

Бачив Хмельницький, що тієї згоди не на довго стане, почав знов готуватися до війни. На хана кримського не можна було цілком покладатись. Хан залежав від турецького султана. Хмельницький давно вже вів зносини з султаном, обіцяв йому повернути Україну у підданство; за се султан звелів був ханові помагати козакам. Така поміч була не-

шира й непевна. Разом з тим Хмельницький вів зносини з Москвою, намовляв її воювати разом Польщу, а далі обіцяв приєднати Україну до Московської держави.

Війна знов почалася року 1650. Ляхи зібрали тепер уже велике військо, сам король повів його. Хмельницький, діждавшись хана з Татарами, вирушив на зустріч Ляхам Вороги стрілися близько містечка Берестечка (на Волині, біля річки Стирі) Там счинилася битва. Татари серед битви відступили і втекли, покинувши козаків, ще й Хмельницького потягли з собою, як він кинувся намовляти їх, щоб вернулись. Довелося потім Хмельницькому відкупатися від Татар. Тим часом козацьке військо, оточене Ляхами під Берестечком, довго відбивалося, аж поки більша частина козаків була знищена, як козаки відступали по болоту. Після тієї нещасливої події Хмельницький помирився з Ляхами, склавши так звані Білоцерківські умови (1651 р.). В тих умовах зменшено й обмежено права козаків, яких малося бути тільки 20 тисяч. Польське військо мало стояти на Україні, і т. и. Трудно або й неможливо було примусити народ скоритися таким умовам.

Війна не спинилася. Народ не хотів пускати на Україну панів, не хотів вертатись на панщину, навіть не слухав Богдана. Та й сам Богдан скоро мусів битися з польським гетьманом Калиновським під горою Б а т о г о м (над річкою Богом). Ляхи були побиті, й сам Калиновський убитий. Се сталося тоді, як Богдан виряжав з військом свого сина Тимоша по дочку Молдавського господаря Лупули, що з нею Тиміш мав одружитися. Потім у діло вмішалися Ляхи, пішли на Тимоша війною й

він був убитий у Сучаві, на Буковині. У Богдана зостався ще один син Юрко, малий хлопець.

Почувши Ляхи про велике нещастє, що сталося з їхнім військом під Батогом, зібрали знов військо й повели його на Хмельницького. Хмельницький знов покликав Татар, і вони мусіли йти, бо такий наказ мали од турецького султана. Під Жванцем (недалеко Кам'янця) вороги зустрілися й стояли один проти другого аж два місяці, не зважаючи на бійку. Та й на сей раз війна скінчилася через зраду Татар.

Знов Богдан звернувся до Москви, просячи, щоб царь прийняв Україну під свою руку. Більше нікуди було податися, бо Татари й Турки були непевними спільниками, до того ж вони—„бусурмани“, а Москалі більше свої люде й віри православної.

У Москві довго вагалися й не зважувалися прийняти Україну, бо за неї треба було битися з Ляхами. Царь Олексій скликав земський собор, щоб порадитись про се велике діло. Собор ухвалив прийняти Україну, а з Ляхами почати війну.

На Україну прибули царські послы. Богдан скликав козацьку раду у Переяслові (8 січня 1654. р.) Рада постановила піти „під високу руку Восточного Царя“, приєднати Україну до Московської держави. Богдан і козаки присягали цареві на вірність.

Після того між козацькими послами й Московським правительством були вироблені умови, що звуться „статті Богдана Хмельницького“. Головніші статті ось які.

Царь Олексій затвердив права й вільно-

сти війська Запорозького, щоб люде на Україні своїм правом і судом судилися й правували. Товариство військове само собою має судитися: де три чоловіка козаків, там два третього судити мають.

Усі урядники на Україні мають вибиратися з проміж місцевих людей; ніякі урядники московські не мають права втручатися в суд і правуванне.

Гетьмана вибрати вільними голосами, а вибравши, сповіщати про те царя.

Гетьман має право вести зносини з иньшими державами й приймати їхніх послів, звіщаючи про те царя. Гетьман без дозволу царського не повинен пересилатися з султаном турецьким та з королем польським

Не було в тих умовах ясно визначено державних відносин України і Москви; багато зосталося невиясненого, недоговореного, а з цього потім виходили непорозуміння. Хмельницький, мабуть, не надавав попереду великої ваги тому, що віддє Україну Москві. Іще раніше він віддавав її Туркам,— аби вони помагали йому одбитись од Ляхів. Та скоро Хмельницький побачив, що Москва має тверду руку, вміє обстоювати свої інтереси уперто й з хистом. Українців неприємно вражало холопство й рабство у Московщині, безмежний деспотизм. Трудно було сподіватися, щоб таке правительство мирилося з вільними порядками.

Московське правительство того ж року почало війну з Ляхами. Після довгої облоги здався цареві город Смоленск, що в попередні часи прилучений був до Польщі. Хмельницький послав на поміч Москалям козаків, і вони вкупі звоювали Білу Русь.

Сам Хмельницький чомусь не охоче брався під той час до війни. Московське підданство видно не вдовольняло його. Не надіявся він на Москву й для того дбав про спілку з Туречиною, з Кримом; змовлявся з князем Трансильванським та з Шведами, що скоро почали війну з Ляхами. Виходило так, що Польща має бути поділена між Україною, Трансильванією та Швецією.

Король польський утік з Польщі. Шведи пішли на Варшаву. На поміч Шведам Хмельницький послав козаків.

Бачивши свою лиху годину, Ляхи надумали посварити Московського царя з Шведами, обіцяли цареві, що виберуть його собі королем, як помре Ян-Казимир. Царь тому повірив, і йому мабуть дуже подобалося приєднати до свого царства, окрім України, ще й Польщу. Царський уряд сердився на Богдана, що він помагав Шведам воювати Польщу та змовлявся з иньшими державами. Богдан одмовляв: „Шведи—люде щирі й правдиві, а царь помирився з Ляхами й хоче віддати їм Україну“.

Так вийшло, що Богдан увійшов у спілку з Шведами та Трансильванцями — проти Москви й Польщі, аби забезпечити вільність України.

Саме під той час Хмельницький помер (року 1657), залишивши Україну серед нескінченої боротьби, на роздоріжжі. Не стало проводиря, що вмів з'єднати кругом себе народ Український, водив його до побід; що вмів приєднати до своєї справи сусідні народи й примусити їх помагати визволенню України.

Коли він вже був тяжко недужий і

зрікся гетьманства, козаки обрали гетьманом сина його, Юрка, молодого хлопця, хоч старий Богдан і одмовляв од того, радив вибрати кого-небудь з старих заслужених козаків: генерального писаря Виговського, або полковника полтавського Пушкаря, або перея-

23. Пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві, збудований у XIX столітті.

словського — Тетерю. Та козацька рада хотіла Юрка Хмельниченка. „Нехайі, мовляв, буде тая слава, що в нас таки Хмельницький гетьманом!“.

XI.

Який лад виробився на Україні після 1648 р.

За часів Б. Хмельницького земля козацька Українська, або Гетьманщина, простяглася від річок Случі, Горині й Припеті до

московського рубежа (до теперішніх губерній Орловської, Курської та Харківської). Значить, не вся Україна належала до Гетьманщини, бо ще зоставалися під Польшею: Галичина, Холмщина, частина Волині; та ще під Москвою була Україна Слобідська (Харківщина), що тоді тільки заселялася переселенцями з-за Дніпра.

Гетьманщина ділилася на полки й сотні, як тепер ділиться на губернії та повіти. Усіх полків тоді було 16. Полки звалися на йменне свого полкового города: Полтавський, Переяславський, Канівський, Корсунський, Брацлавський і т. и.

Полк ділився на сотні; до сотні звичайно належало яке-небудь містечко з ближніми селами та хуторами.

Під час великого перевороту 1648—1654 р. шляхта була побита або повтікала з України, а ті, що zostалися дрібні шляхтичі, поприставали до козаків — покозачилися. Зосталися вільні люде, було багато й вільної землі.

Окрім духовних і міщан, люде ділилися: на козаків, що одбували службу військову й за те вільні були од иньших повинностей; і посполитих, що не одбували служби військової, за те повинні були одбувати повинности земські: поставлять підводи, робочих на громадську роботу, хліб і т. и. Козацькій старшині, замісто плати за службу, надавалися повинности посполитих, що мали постачати робітників панові й давати йому дохід з хазяйства, хоч сами посполиті були ще вільними й мали право вписуватись у козаки.

Ще здавна князі та королі надавали за-

селені людьми землі монастирям та церквам. Духовенство просило Хмельницького, щоб потвердив ті надання, бо й сама ж війна стала, між іншим, в інтересах православної віри. Хмельницький удовольнив бажання церков і монастирів, потвердив їм надання, — „для ліпшої хвали Божої“. Через те монастирі користувалися працею своїх „підданих“ селян. Города теж мали надані їм села й хутори, щоб було з чого нести міські повинности.

Землі тоді було багато й кожний займав землю, де хотів, де знаходив вільну. Багаті люде, „дуки“, старшина козацька, — займали по багато землі, лісів, озер; гатили греблі й становили водяні млини для свого доходу; заселяли людьми нові слободи та хутори, й ті люде, поселені в чужих хатах, на чужому хазяйстві, мали одбувати повинности, або „послушенство“ на своїх господарів.

Хто мав з чого збудувати свою хату й завести хазяйство, той займав землю, а в кого не було нічого, той селився на чужій займанщині й на чужому хазяйстві, ставав „підсусідком“.

Народ, прогнавши польських панів, не знав гаразд, як упорядкувати справу з землею, щоб усім добре було. Дуки хотіли сами стати замісто панів, і трохи згодом таки й стали. Вони дивилися на той лад, який був у сусідніх краях: у Польщі та Московщині, — і сами йшли тією ж стежкою, заводили поділ людей на стани, сословія: вільне — козаки, не зовсім вільне — посполиті, вище — старшина козацька та недобитки давньої шляхти, які де-куди позоставалися. Скоро ті нові „пани“ почали випрохувати в Москві грамоти на свої маєтки,

землі, ліси, озера, села, хутори, на „послушенство“ селян. Між поспільством вільніші були ті, що сиділи на вільній „військовій“ землі, тоді як „підсусідки“ та „піддані“, поселені на панських та монастирських землях, повинні були одбувати де-далі все більше „послушенство“. Жидам зовсім не дозволялося жити в Гетьманщині. Ун'ятів не зосталося.

Старі уряди й суди зникли за часів революції, zostалися тільки міські уряди й суди, заведені здавна (з війтами, бурмистрами, райцями, лавниками). Міщанам potwierdжені були давні права самоврядування. Майстратські та ратушні суди в городах та містечках заступили на якийсь час місце інших судів у всіх звичайних справах судових. Тільки на суді часто засідали, окрім урядників міських, також козацькі урядники: сотник, а в полку—полковник, суддя полковий і т. и.

Ненавиділи наші люде польське безладде, панську самоволю; тяжко було жити за панування ляхів, без добре впорядкованого ладу, без кріпких судів, без певної влади публічної. Та й сами наші люде не мали де навчитися, як упорядкувати справи громадські,—хіба на Запоріжжю. Так же запорозьких звичаїв не вистачало для впорядкування життя „в городах“, по всій Україні.

Суди не мали своїх законів про те, як вести судові справи й які присуди мають бути в усяких справах цивільних і карних (громадських та уголовних). Користувалися звичаями та старими, чужими, законами: Право Магдебурське, Зерцало Саксонське (або просто Саксон), Статут Литовський. Закони ті не підходили до нашого життя й часто не відповідали тому демократичному ладу, який

завівсь на Україні. За те добре було, що уряд і суд стояв близько до простого люду, мусів правувати з волі народньої; суд відбувався прилюдно, перед народом, і се помагало рішати справи більше справедливо.

Головою цілого народу став гетьман, що попередку був головою самих тільки козаків. Гетьман правував з запомогою старшини генеральної, сказати-б—міністрів: генеральний обозний (начальник артилерії й припасу військового); генеральний суддя (їх потім було два); генеральний писарь (державний секретарь); ся служба мала велику вагу й не один генеральний писарь робився потім гетьманом; генеральний осаул—помічник у справах військових; були ще: генеральний бунчужний і генеральний хорунжий, що доглядали гетьманського бунчука й військової корогви *).

У полку був головою полковник, що правував справами військовими й громадськими, з запомогою старшини полкової (обозний, суддя, писарь, осаул, хорунжий). Над сотнею начальником був сотник. У селі над козаками був отаман. над посполитими — вїйт.

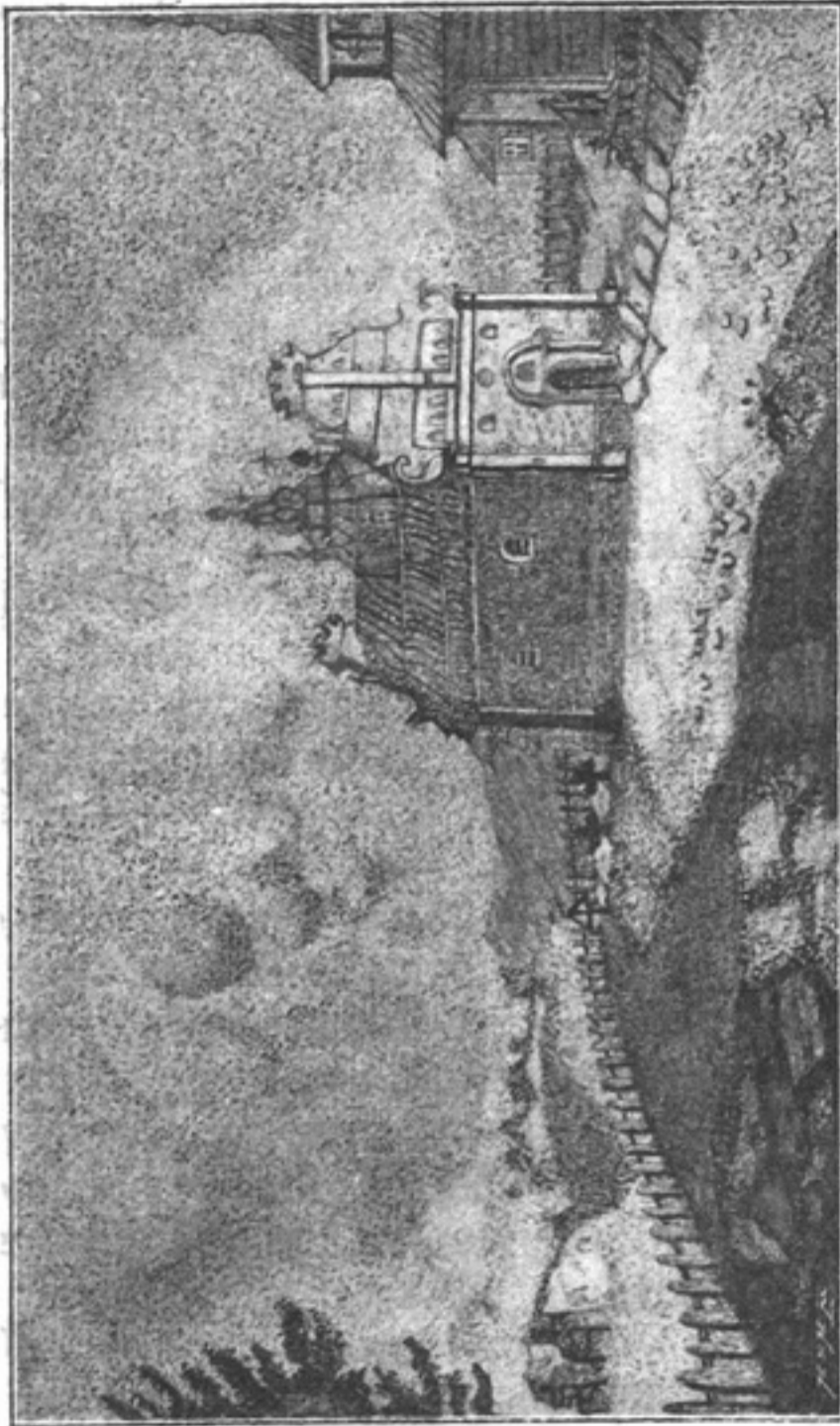
Як гетьман або полковник посилав військо, а не сам його вів, то надавав до війська свого заступника або наказного гетьмана, наказного полковника, бо він командував і правував по наказу дійсного гетьмана чи полковника.

Військо Низове Запорозьке правувалося своїми давніми звичаями, вибирало свого

*) Бунчук і булава—гетьманські клейноди або відзнаки. Полковник мав не булаву, а пернач. Кошовий Запорозький мав комишину—патерицю, оправлену золотом або сріблом.

кошового й курінних отаманів, суддів і т. и. Запорожці вважали себе більш-менш незалежними од гетьманського уряду, хоч і брали велику участь у справах України.

24. Церква в Суботові, що поставив Б. Хмельницький.

Увесь уряд на Україні, від отамана й вйта до самого гетьмана, мав бути виборний. Так саме й духовенство було виборне, від священика до митрополіта.

Сільська рада вибирала отамана, сотенна рада — сотника, полкова рада мала вибирати полковника і всю старшину полкову; військова рада мала вибирати гетьмана й старшину генеральну,

Тільки не було визначено—хто, коли й де має скликати яку раду; які справи, в якій мірі й в якому порядку мають рїшатись на раді. Не було зложено законів про державне й громадське правуваннє, про весь лад громадський. Через те виходили непорозуміння, безладдя, колотнеча, усобиці, війни. Через те бувало, що в одному місці виберуть одного гетьмана, а в другому—другого, й вони між собою воюють. Бувало й по три, й по чотирі гетьмани разом.

Спочатку полковниками поробилися найвидатніші ватажки козацького війська. Потім часто бувало, що замісто виборів, старшину полкову й сотенну настановляв гетьман, по згоді з старшиною генеральною. Так виборне право людей по-троху зникало.

Не виробивши точних законів про справи державні й громадські, про суд, про землю й відносини між собою козаків, посполитих і т. и.,—народ український потроху втратив, розгубив трохи не все, що здобув за часів революції. Думалося, що те все впорядкується в спокійніші часи, як скінчиться боротьба з ворогами, та як забезпечена буде самостійність чи автономія України. Отже боротьба тяглась дуже довго, аж поки зникла й „козацька вільність“, і сама Гетьманщина...

Хоч війна й шкодила справам просвітним і культурним, а проте культура й освіта на Україні стояла ще високо. Було всю-

ди багато шкіл, училися навіть дівчата й убогі сироти. Чужинці, що побували тоді в нашій стороні й в Московщині, описують те все в своїх книгах і дуже хвалять культурність нашого народу.

У ті часи освіта пішла з України в Московщину. З Київа викликали учених у Москву, а в Київ посилали молодих людей учитись. Київські учені принесли в Москву початки європейської „латинської“ науки, якої раніш у Москві боялися; сі ж учені почали заводити в Москві школи, вистави театральні, писали для того твори, також усякі вірші. Те все писалося мовою церковно-слав'янською, з примішкою слів українських та польських. Київські учені помагали в Москві виправляти книги церковні, бо вони вміли мови грецької та латинської. Так сталося, що Україна або Київська Русь знов постачала освіту для Русі Північної, як се вже було раз у давніші часи, за київських князів Володимира та Ярослава.

Від часів царя Петра I завівся в Московщині звичай—наставляти архієреїв з Українців. Були такі часи, що трохи не всі архієреї в Московщині були Українці. Вони там заводили школи та впорядковували справи церковні. Тільки з кінця XVIII віку звичай сей почав зникати.

Викликали в Москву з України не тільки учених богословів, учителів, а й ремісників, людей усякої вмілости.

Руїна. Боротьба за автономію і втрата її.

ХІІ.

У с о б и ц і.—Р у ї н а.

Після смерти Богданової не спинилися війни на Україні, до того ж іще почалися великі усобиці, народ терпів страшне лихо, багато городів було зруйновано, села попалені, тисячі людей побито й забрано в неволю. Тії усобиці тяглися мало не 30 літ, та й після того не стало добра.

Ще за життя Богданового виявилось, що Москва з її міцним, централізованим *) ладом певно прибере до рук Україну; до того ж Москва вже спитувалась миритися з Польщею на умовах, незручних для Українців. Як тая чайка, що вивела діток при битій дорозі, Україна зоставалася між сильними сусідами (Москва, Польща, Крим, Туреччина), не знаючи, куди їй прихилитися, щоб забезпечити

---

*) Централізованим ладом зветься такий лад у державі, коли усе правування йде з осередка—з центра: звідти настановляються начальники для всякої країни держави і т. и. Українці ж хотіли зоставити собі автономію або самоврядування.

собі вільність. Сусідні держави були давні і міцні, Україна ж тільки що народилася до нового життя, не виробила ще собі доброго ладу державного й через те не могла встояти проти сусідів.

Юрко Хмельницький, молодий хлопець, вибраний гетьманом, справді не міг ще пра-

25. Гетьман Іван Вигівський.

вувати; старшина козацька одіслала його вчитись у Київ, а гетьманом настановила Вигівського, що був генеральним писарем військовим. Просте козацтво було невдоволене, що його не кликано на вибори, особливо Запорозжці та козаки Полтавського полку (близького до Запоріжжя). Полтавський полковник Пушкарь писав доноси в Москву на Ви-

говського, що він наче б то прихильний до Ляхів і веде зносини з ворогами царськими. В Москві приймали Пушкаревих посланців, і се турбувало Виговського. Пушкарь підняв повстання, почав війну проти Виговського. Москва не хотіла Виговському помагати, й він, змовившись з татарами, пішов на Полтаву, розбив Пушкаря, а Полтаву здобув і спалив. Разом з тим Виговський вів зносини з Ляхами, бо вони давно вже намагались помиритися з козаками, привернути Україну знов до Польщі. Року 1658 Виговський та старшина козацька склали в Гадячі умови з послами польського правительства. В Гадяцькому трактаті умовлено було, що Україна вертається під руку короля, але як Велике князівство Руське, що мусить мати, окрім гетьмана, своє окреме правительство, військо, казну; православна віра мусить мати однакові права з католицькою; православної церкві мусять бути повернуті маєтки, що колись їй належали; православний митрополит та 4 архієреї матимуть місце в сенаті; Київська академія матиме ті права, що й польський Краковський університет, і ще одну таку академію вільно заснувати.

Гадяцький трактат удовольняв потребу внутрішньої політичної самостійності України,—таку потребу розуміли тодішні освічені люде, що були між старшиною (Виговський, Немірич та інші). Простий же люд мало розумів державні потреби й знав одно, що на яких би найкращих умовах не пристати до Польщі, то все ж польські пани знов придуть на Україну, почнуть домагатися, щоб вернуті були їм землі й щоб люде, що живуть на тих землях, знову корились панам.

Козацька старшина, дбаючи про самостійність України, дбала й про свої інтереси (навіть у Гадяцькому трактаті умовлено було, що король що-року даруватиме шляхетство тим козакам, що за їх проситиме гетьман); та не подбала старшина про інтереси простого трудящого люду, через те й Гадяцький трактат, і всі дальші змагання старшини не знайшли підпори поміж простим людом.

Виговський, маючи, окрім козаків, охоче (найняте) військо, також Татар і трохи Ляхів почав війну проти Москви. Спитувався здобути Київ, де була московська залога, та не здобув. Зате розбив московське військо під Конотопом, і військо те було цілком знищене.

На той час запорожський кошовий Сірко пішов руйнувати татарські улуси (селища), а тоді рушив на Чигирин, гетьманську столицю,—і Виговський мусів, після побіди над Москалями, поспішати за Дніпро, до Чигирина. Татари теж побігли додому, почувши про напад Сірка. Сірко був добрий вояка, уславлений поміж Запорозжцями. Багато разів побивав він Татар.

Скоро виявилось, що Українці не прихильні ні до Виговського, ні до Гадяцької згоди з Ляхами. Сірко допоміг, щоб гетьманом був Юрко Хмельницький. Виговський мусів зректися гетьманства. Трохи пізніше Ляхи покарали на смерть Виговського, обвинувативши його ніби за зраду, без ніякої вини його.

Гетьман Юрко Хмельницький з старшиною, прихильючися до Москви, хотів забезпечити більші права гетьманського уряду, більшу вільність України. Та Московський уряд

бачив, що старшина не має певної, міцної підпори серед людей, і примусив підписати нові умови, гірші ніж умови Б. Хмельницького. Московська залога військова мала бути, окрім Києва, в Переяслові, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані; права гетьмана обмежувалися. Не хотіла Москва забезпечити автономії Україні, і через те мала багато ворогів особливо серед старшини, і через те мусіла довго воювати за Україну й нарешті втратила половину її, як се далі розкажемо.

Не довго й Юрко Хмельницький був вірний Москві. Пішов він на Волинь проти Ляхів, а разом з ним пішов і московський боярин Шереметєв з Москалями. Ляхи з Татарами оточили Шереметєва під Чудновом, не давши йому зійтися до купи з козаками Хмельницького. Довго одбивався Шереметєв, та мусів скоритися, а Ляхи, оточивши тим часом Юрка Хмельницького, намовили його пристати до згоди з Польщею.

Тоді де-які лівобережні полковники (Переясловський—Сомко, Ніжинський—Золотаренко) виступили проти згоди з Ляхами, виявили свою прихильність до Москви; кожен з їх мав надію бути гетьманом, навіть Сомко звався вже „наказним“ гетьманом. Та й на правім боці Дніпра народ ненавидів Ляхів і дорікав Хмельницькому за розрухи від Татар, що приходили йому на поміч. Юрко Хмельницький був парубок слабій духом, а тут іще пережив оті всі нещастя і турботи; року 1663 він зрікся гетьманства, постригся в ченц', скоро після того став архимандритом звався вже Гедеоном. Правобережні полки вибрали гетьманом, за польською згодою, Тетерю*).

*) Сомко, Золотаренко, Тетеря—се все були родичі—своєки Хмельницького.

На лівім же боці, поки Сомко та Золотаренко домагалися гетьманства, явився запорожець Бруховецький та й переважив на свою користь питанне про те, кому бути гетьманом. Бруховецький догожав Москві, поступаючись правами земляків своїх, а разом догожав простому людові, особливо Запорож-

26. Гетьман Іван Бруховецький.

цям, маючи на увазі, що „чернь“ не любить козацької старшини, до якої належали Сомко та Золотаренко. Бруховецький доводив, що гетьмана мусить вибрати не сама старшина, а й „чернь“ (прості козаки) та Запорожці. На раду під Ніжином привів Бруховецький Запорожців, і Сомко явився з прихильними до його козаками. Счинилася колотнеча й тоді вибрано гетьманом Бруховецького (1663 р.).

Бруховецький віддав Сомка, Золотаренка та їх родичів і прихильників на військовий суд; Сомка, Золотаренка й ще двох полковників покарано на смерть, інших віддано в Москву, а звідти їх послали на Сібір.

Так Україна розділилася: лівобережна мала свого гетьмана Бруховецького, залежного від Москви, а правобережна мала Тетерю, залежного від Польщі. Запорожці ж звичайно не корились ні тому, ні другому, настановляли своїх гетьманів (Суховієнка, Ханенка).

Щоб здобути лівобережну Україну, Тетеря з королем польським та з Татарами ходили війною аж до Глухова, побрали багато городів, та нічого з того не вийшло: народ ненавидів Ляхів і, скоро прийшла московська поміч, Ляхів вибито і прогнано. Тоді Бруховецький, маючи на поміч Москалів, ходив здобувати правобічну Україну; і там виявилось, що народ не має прихильности до Ляхів та до Тетері. Довго так тяглася війна. Тетеря, бачивши, що справа його безнадійна, зрікся гетьманства і втік у Польщу (р. 1665).

Бруховецький же, щоб підобритися Москві, поїхав на поклон до царя і там погодився віддати усю Україну, окрім війська козачого, на безпосереднє правування московської адміністрації, щоб вона сама збирала податі і прибутки в царську казну, мала для того своїх урядників на Україні, також щоб по городах стояли Москалі з воеводами. За таку прихильність Бруховецького титуловано московським боярином. Скоро уряд московський почав користуватись тими умовами,—робити перепис людности й маєтків, збирати податі. Се викликало серед народу

величезне невдоволення проти Москалів і проти Бруховецького. Духовенство теж було невдоволене, бо Москва хотіла підгорнути під владу свого патріярха церкву на Україні. Тим часом Москва лагодилась на згоду з Ляхами, віддаючи їм правобічну Україну, навіть самий Київ, і се викликало велике обурення

27. Гетьман Павло Тетеря.

серед Українців. По Андрусовській умові (1667 р.) Москва справді оддала правобічну Україну, тільки без Київа. На великий жаль усіх щирих синів рідного краю—він був разідраний на двоє.

Тоді й Бруховецький надумався йти проти Москви.

На правім боці Дніпра народ сяк-так визволивсь од Ляхів, і там при допомозі Татар явився, після Тетері, новий гетьман Опара. Та скоро його місце заступив Петро Дорошенко. Се був видатний козак, з славного козачого роду, заслужений у війську. Ставши гетьманом і бачивши, що з Ля-

28. Гетьман Петро Дорошенко.

хами та Москвою не буде ладу, він хотів опертися на Туреччину, щоб досягти незалежності України, щоб була вона „Річчю посполитою козацькою“ (республікою).

У початку р. 1668 Бруховецький почав повстання проти Москалів, змовившись із Дорошенком та з Татарами. Московські залоги скрізь були вибиті, окрім Київа та ще де-яких

міст. З-за Дніпра прибув Дорошенко з своїм військом і вимагав, щоб Бруховецький зрікся гетьманства. Козаки ненавиділи Бруховецького, вбили його на очах у Дорошенка, в Опошні. Усі козацькі полки вважали тепер єдиним гетьманом Дорошенка. Здавалося, Дорошенко вже досяг того, чого добивався, і при допомозі Татар і Турок міг би забезпечити Україну од Москви та Ляхів. Та на лихо собі Дорошенко, покинувши військо, поїхав додому, в Чигирин, бо почув, що жінка зрадила його. На лівім боці він залишив наказним гетьманом Демяна Ігнатовича, що прозивався Многогрішним. Тим часом прийшло московське військо з Ромодановським. Многогрішний, покинутий Дорошенком, схилився до московського підданства, тільки вкупі з старшиною намагався вернути умови, вироблені з Москвою Б. Хмельницьким.

Москва надіялася, що Ігнатович, хотівши сам бути гетьманом і через те бувши в суперечці з Дорошенком, муситиме бути слухняним. Так воно й вишло. На раді в Глухові (1669 р.) були прийняті умови, де права московського уряду хоч і зменшено проти того, що було в умовах Бруховецького, отже й збільшено против умов Б. Хмельницького.

Дорошенко не почав війни проти Ігнатовича, раз через те, що вони обидва домагалися збільшення прав свого краю, а ще й через те, що Дорошенко мав багато клопоту й без Ігнатовича.

В Москві знали, що Многогрішний нарікає на неї за Андрусовську згоду. Разом з тим Ігнатович не вмів жити у добрій злагоді з вищою старшиною. Знаючи що Москва не заступиться за Ігнатовича, старшина арешту-

вала його й віддала в Москву, подавши на його фальшивого доноса. В Москві Ігнатовича ні за що катовано, а тоді заслано на Сибір. Старшина боялася народу за те, що вдіяла з своїм гетьманом, і зібравшись на раду за гряницею України, у Московщині, вибрала гетьманом „свого“ чоловіка Самойловича *) (1672 р.). Після того, що старшина зробила з Ігнатовичем, Самойлович, уже шанував старшину й робив усе, чого вона бажала. З Москвою Самойлович був у добрій згоді, й тільки добивався, щоб швидче скинути Дорошенка, бо той ще державсь у своєму Чигирині.

Ще раніш Дорошенко віддавсь у підданство турському султанові з тією умовою, щоб султан визволив Україну від Ляхів і Москви на всьому просторі від Перемишля, Висли, Німана—до Московської гряниці. Султан вимагав, щоб татарська орда помагала Дорошенку, хоч се була поміч немила людям: орда сама пліндрувала наші села, брала людей у неволю.

Аж ось сам султан Магомет IV з величезною армією рушив на поміч Дорошенку Ляхів воювати. Турки здобули Кам'янець, підступили до Львова. Ляхи й на думці не мали обронятися, бо не було в їх сили проти Турка. Вони швиденько почали миритися, віддали Туркам Подолію, повинилися платити що-року данину, а Україну, в її давніх гряницях, обіцяли віддати Дорошенкові (Бучацький мир, 1672 р.). Та подія зтурбувала московський уряд. Почали там гадати, як би прилучити до себе Дорошенка. Коли Ляхи

*) Самойлович був попів син і через те його прозивали Поповичем.

зрелися в умовах з Турками правобережної України, то виходило, що Москва має право, не зачіпаючи прав Польщі, прилучити собі тую землю. Отже Ляхи заявили, що вони не зрікаються своїх прав на правобережну Україну, та й Самойлович не хотів, щоб Москва мирилася з Дорошенком,—бо тоді могло б

29. Гетьман Іван Самойлович.

статися, що гетьманом цілої України буде, замісто Самойловича, Дорошенко. Самойлович намовляв Москалів іти на Чигирин, та й пішов з Ромодановським. Як перейшли вони Дніпро, то виявилось, що й на тім боці народ ненавидить Турків, і турецьке підданство зовсім не подобається людям. Мало вже було там прихильників Дорошенкових. Посланці

правобережних полків з'їхались у Переяслові й потвердили своє підданство Москві. Тоді прибув сюди і зложив свою гетьманську булаву й Ханенко, що обпіраючись на Ляхів, якийсь час гетьманував на правім боці. Так Самойлович став гетьманом на цілу козацьку Україну, окрім Чигиринна і частини Подолії.

На правім боці ще якийсь час тяглася боротьба. Приходили Турки, Татари, Ляхи, Москалі; усі вони карали людей за „невірність“; карав і Самойлович, і Дорошенко. Край зруйновався. Люде вже не бачили ніякої надії, щоб хтось їх оборонив і визволив,— хоч Ляхи, хоч Москалі, хоч би навіть Турки. А всі приходили, воювали, руйнували. Люде тікали на лівий бік, селилися в Полтавському полку і далі, у Слобожанщині, де тепер губернії Харківська, Курська, Вороніжська. Так Чигиринська сторона зовсім запустилася, а Слобожанщина заселилася. Слобожанщина належала до московського уряду, і тут люде, хоч і мали свої військові козацькі порядки, не належали до Гетьманщини.

Ще раз пішов Самойлович на Чигирин, і Дорошенко, не маючи вже ні людей, ні надії на щось краще, зложив свої гетьманські клейноди (р. 1676). Скоро Дорошенка примусили поїхати в Москву, і він жив на чужині до смерті (1698 р.).

Замість Дорошенка, Турки поставили гетьманом і „князем Українським“ Юрка Хмельницького, що раніш потрапив до Турків у неволю. Та він не довгий час держався в Подолії турецькою силою. (Турецькі походи 1676—78).

Московський уряд, бачивши, що не має сили вдержати Чигиринську сторону, нака-

зав зруйнувати Чигирин, а всіх людей, які ще зоставалися в тому краї, зігнати на лівий бік.

Довго боролися сусідні держави за Україну, роздираючи її на часті й руйнуючи, — та й потомились. Помирилися на тому, що лівобережна Україна має бути в руках Москви, також і Запоріжжя; частина правобічної України трохи не до самого Києва, який зостався за Москвою, належала Ляхам. Подолія Туркам. Краса й осередок козацької землі од Києва і до Запоріжжя, край що був найбільше зруйнований, мусів зоставатися пустинею.

Тільки зруйновані города, спалені, порожні селища, запустілі сади та людські кістки нагадували про ту страшну руїну, яка пройшла над сим нещасним краєм. Тії лихі часи так і звалися в пам'яті народній — Руїною.

Самойлович спокійно гетьманував, догожаючи Москві. Чоловік він був практичний, добре розумів відносини до сусідів — Ляхів і Татар; давав московському правительству добрі поради в сих відносинах. У Москві до якого часу були вдоволені з Самойловича.

За його часів сталося, що церкву українську віддано до рук московському патріярхові. Українські духовні того здебільшого не хотіли, їм миліша була автономна незалежність церкви.

Вдоволена була й старшина козацька, що за часів Самойловича спокійно збільшувала свої маєтки, звикала дивитись на себе, як на панство.

Та було не мало й ворогів у Самойлови-

ча, особливо з того часу, як він сам ставав гордим, настановляв на уряди своїх синів та родичів. І московський уряд не помилював Самойловича, як прийшла на його лиха година.

ХІІІ.

М а з е п а.

Москва, помирившись з Польщею, згодилась з нею та Цісарщиною разом воювати Туреччину й Крим. Велике московське військо збиралося на Крим; з ним гетьман повів і козацьке військо. Московський уряд не виконав розумних порад Самойловича, через те поход не вдався, й начальникові московського війська Голіцину було соромно вертатися. В його війську де-хто гомонів, що гетьман винен за сю невдачу, що він трохи чи не в згоді з татарами і т. и. Написаний був донос на Самойловича; донос той певно складався за згодою Голіцина, а підписали його де-які козацькі старшини. В Москві тому доносу поняли віри, хоч він був несправедливий. Наказано було арештувати Самойловича й вибрати нового гетьмана. Самойловича одвезено в Сибір, синів та родичів його — кого покарано, кого одвезено на заслання, маєтки одібрано.

Там, де стояло московське й козацьке військо, над річкою Коломаком зібралась рада й вибрала гетьманом Івана Мазепу, генерального осаула (1687).

Мазепа, як і багато старшини, був родом з правої сторони Дніпра, — з села Мазепинець, наданого його батькам за службу вій-

ськову. За молодих літ Мазепа багато вчився, мав добру освіту. Служив попереду в Польщі, при боку короля Яна-Казимира, а потім— у гетьмана Дорошенка. Одного разу Дорошенко послав його з невеликою компанією козаків у Крим—одвезти листи. Кошовий за-

30. Гетьман Іван Мазепа.

порожський Сірко, обдивляючись шляхи татарські, перестрів Мазепу й узяв його в полон, а потім відіслав до гетьмана Самойловича.

Мазепа вмів добре поводитися з людьми, звичайно дуже подобався своїми розумними та дотепними, часом веселими розмовами. Сподобавсь він і Самойловичеві, і той настановив Мазепу на службу при собі, посилав у

Москву, як посланця свого до царського правительства. В Москві знали Мазепу, як чоловіка розумного й приємного.

Мазепа гетьманував довго, 20 літ, хоч і трудно було держатись при тодішніх умовах: козацтво не забуло, як воно воювало за визволення України, і багато було невдоволених залежністю од Москви, де-далі тіснішою й міцнішою. Запорожці з їх необмеженою вільністю й демократизмом, часто виступали проти гетьмана й проти старшини, бунтовалися; селянство або поспільство ненавиділо старшину, що намагалась заступити місце колишніх панів; Москва не вірила Українцям, знала, що вони раді б зменшити або й зовсім порвати залежність свою од Москви. До того ж іще Українці ремствували на Москву за Андрусовський договір, що ним Україну поділено між сусідніми державами.

Та Мазепа був дуже обережний, хитрий і вмів викручуватись. Для оборони гетьмана од можливого бунту проти його в гетьманській столиці Батурині стояв полк московських стрільців і жив московський посланець, як посередник між гетьманом та царським урядом, а більше для догляду за гетьманом, щоб часом не зрадив. Гетьман держав при собі чимало найнятого охочого війська (сердюки — найняте піше військо, компанійці — найняте кінне або охоче-кінне військо). Охоче військо цілком залежало від гетьмана й більше його слухало, ніж звичайні козацькі полки. І попередні гетьмани вже держали охоче військо.

Після нещасливого походу на Крим, московський уряд, по згоді з Мазепою, велів збудувати кріпость на річці Самарі, біля Сі-

чі, щоб спиняти Татар і приборкати Запорожців (тепер там город Новомосковськ). Запорожці були дуже невдоволені й нарікали на Москву та на Мазепу.

Щоб упорядкувати де-які справи, Мазепа поїхав сам у Москву. Там він застав великий неспокій і значні одміни.

По смерті царя Олексія, що при йому Україна прилучилась до Московської держави, zostались від двох його жінок два сини й одна дочка. Старший син був недотепний і слабкий, менший, Петро, був жвавий хлопець, та ще малий. Поки що правувала царівна Софія. Тоді вже почали в Москві більше дбати про освіту, про впорядкування війська й інших державних справ. З Німеччини викликано багато людей, що вміли робити усяку роботу; в Москві була вже тоді ціла Німецька Слобода.

Як Петро виріс, то взяв перевагу над своєю сестрою Софією, скинув її, запер у монастир, а сам став царем. Тих, хто помагав сестрі, велів карати на смерть.

Тоді саме, як Петро тільки що взяв перевагу над Софією, — Мазепа прибув у Москву. Він сподобавсь молодому цареві своїм розумом та освітою. Після того довгий час держались добрі відносини між царем та гетьманом.

Нешасливі попередні походи на Крим примусили Петра зібрати велике військо й піти новим походом. У цій війні брали велику участь козаки; вони забрали не мало татарських городів, помогли здобути город Азов. Козацький начальник під Азовом, полковник Лизогуб здобув од Петра велику подяку. Дя-

кував царь і наділяв дарами також гетьмана, Запорожців.

Царь Петро надумався перетворити свою державу на європейський лад, завести більшу освіту, одмінити старі звичаї, впорядкувати військо, завести уміння, усяке потрібне ремесло; для того ж, щоб мати більші зносини з иньшими народами, царь дуже хотів досягнути до моря, бо по морю найлегче ведуться зносини між народами. При тому виявилось, що царь хоче робити всі реформи своєю тільки волею, без поради з виборними од свого народу (без земського собору). Іще виявилось, що царь Петро має вдачу жорстоку, часом подібну до владі царя Івана IV.

Нові звичаї, позичені од західніх народів, Петро заводив силою, примусом, карами. Напр., звелів усім боярам та урядовцям голити бороди й носити німецьку куцу одіж; загадував своїм слугам силою втинати бороди й жупани, і вони втинали бороди,—иноді й з тілом.

В Москві счинився проти Петра бунт стрільців, і царь велів тяжко карати їх, своїми руками стинав їм голови; а перед вікном сестри своєї Софії, що сиділа в монастирі, велів повісити 195 стрільців, і так вони висіли аж 5 місяців. Се—за прихильність стрільців до Софії. Свого старшого сина Олексія, вже дорослого, Петро велів катувати „за зраду“, а потім покарати на смерть. Петрові пошкодило московське рабство, безмірна покірність підданих, „царських холопів“, як звали себе вони всі, до найстаршого боярина. Заводячи європейські звичаї в своїй державі, Петро не жалів ні народу, ні народнього

добра. І сам виявляв надзвичайну працьовитість, завзяте, силу, умінне.

Задумавши завоювати в Шведів Балтійське побережжє, Петро увійшов у спілку з Ляхами та з Данцями, щоб укупі воювати Шведа (1700 р.) В Шведів тоді був молодий король Карл XII, дуже смілий вояка. Попереду Шведи розбили військо Петрове під Нарвою. Тоді Карл пішов у Польщу й пробув там кілька літ.

За той час Петро виготовив і вивчив нове військо, що вже вмiло брати кріпости й подужувати армії Шведів. Потроху завоював Петро морське побережжє й збудував там город Петербург. Загадував людям селитись там, силою згонив туди робочих з цілої держави, й багато загинуло народу, поки збудували город на тому низькому, болотяному місці.

Для війни з Шведами цареві треба було багато війська, і він вимагав од гетьмана багато козаків. Війна велася далеко од України, де наші люде не звикли воювати, та й не розуміли, для чого та війна. До того ж ще царські генерали не добре поводитись з козаками, били їх, держали голодними, віднімали коні. Народ нарікав на царський уряд, а разом і на гетьмана—бо царь вимагав од гетьмана, а гетьман од Українців. Гетьмана вважали прислужником Москви, й нарікання на його чулися вже давно, ще з початку його гетьманування. Напр., один сотник казав: „Не буде в нас добра на Україні, поки сей гетьман живий буде; бо сей гетьман одно з царем розуміє. Царь на Москві своїх вигубляє, а гетьман доводить до умалення Україну...

Для того то він часто і в Москву бігає, щоб там науку брати, яким способом сей народ згубити“...

Прості люде, посполиті, також Запорожці, бачивши, як старшина прибірає до рук посполитих людей, а гетьман—у згоді з старшиною, ненавиділи гетьмана й старшину, і на Запоріжжі навіть почалось було повстанне проти старшини (дуків. панів), та разом і проти Москви (р. 1692). Прибув на Запоріжже військовий канцелярист Петро Іваненко, що звався просто Петрик, і почав намовляти „товариство“ до війни проти панів і Москви, обіцяв, що люде повстануть, як тільки прийде запомога з Січі та від Татар. Гетьман,—казав Петрик,—утече в Москву, „бо там його вся душа, а тут тільки тінь“. Петрик сподівався, що йому допоможуть убогі люде, „голоколінки, которих сердюки, орандарі та тії дуки, що їм царі маєтків надавали, мало їх живих не ідять“. „Я стою за самих бідних і простих людей“,—мовив Петрик. Нарікав він на Москву, що вона помагає панам забрати до рук посполитих людей, засилає на Сибір оборонців народу. „Як ми тепера не виб'ємося з московського ярма,—мовив Петрик,—то вже не виб'ємося й ніколи“.

Петрик привів татарську запомгу військову. Гурт Запорожців (не ціле військо) вибрав його гетьманом, і він пішов на Україну. Де-які села та городки Полтавського полку (близшого до Запоріжжя) скорились йому. Скоро Татари покинули Петрика, і він сам утік у Крим. Ще не раз приходив він на Україну, підманював народ усякими хитрощами. Ого вбив один козак, бажаючи дістати од Мазепи обіцяну плату.

Народ не пішов за Петриком,—не тільки через те, що Петрик не вмів повести справу, або що він був чоловік невидатний, незаслужений, невідомий. Народ уже втомився боротись, знесилився довгими війнами, руїною; не вірив у свої колишні змагання, особливо згадуючи сумну долю тієї справи, за яку боровся Дорошенко... Розмови й листи Петрика показують лиш, яке велике невдоволення було проти старшини й проти гетьмана Мазепа.

На правім боці Дніпра, де недавно ще була найкраща частина України, її краса й осередок,—земля не довго лежала пустою, хоч московський уряд і хотів того. Після Руїни, як минулася буря, люде почали вертатись на свої давні оселі. Находили люде і з Полісся, й з лівого боку, тікаючи від нових панів, що заводились на Гетьманщині. Поляки дозволяли заселяти сей край на своє ім'я, дозволили завести наново й козацтво, бо воно було потрібне для війни з Турками й Татарами.

Впорядчики нового заселення—Семен Палій у Хвастові, Іскра у Корсуні, Самусь у Богуславі та иньші—були разом з тим начальниками тамошнього козацтва. Палій вважався „козацьким батьком“, до його тікало багато людей як од польських панів, так і з Гетьманщини. Усе те нове козацтво не хотіло бути під Польщею, не вірило Ляхам. Палій не раз обертався до Мазепа, щоб сей намовив царя прийняти до своєї держави правобічну Україну, наново заселену. Царь на те не згодився, бо він помирився з Ляхами, увійшов із ними в спілку й догожав їм. Невдоволення проти Ляхів довело до повстан-

ня. Палій здобув замок Білоцерківський, і Ляхи не могли його відти вигнати. Царь наказував Мазепі, щоб він примусив Палія скоритися Ляхам. Мазепа, на скільки ставало його сили, одмовляв царя, не радив віддавати Білої Церкви і всієї тієї сторони Ляхам. Так минуло чимало років. Царь усе вимагав, щоб Мазепа примусив Палія скоритися. Мазепа підманив до себе й арештував Палія, одіслав у Москву, а звідти його заслано на Сибір. А проте Мазепа не віддав Білої Церкви Ляхам, поставив там свого полковника, і весь той край знов став належати до Гетьманщини (полки: Білоцерківський, Корсунський, Могилівський, Чигиринський). Там на старих оселях знов ширилось козацтво, а пани польські нарікали, що „хлопи“ покозачилися.

Трудно було Мазепі вдержати сей край у своїх руках проти домагання Ляхів і волі царя. Отже Мазепа, одмовляючись то сим, то тим, удержав той край, не передав його Ляхам, аж поки й був гетьманом.

XIV.

Зрада Мазепи.

Усім видно було, що скоро вже зникне, загине і та частка давньої козацької вільности, яка ще зоставалась. Московські пани - начальники намовляли Мазепу знищити автономію, явити „знамені своєї вѣрности“. Тільки чекали зручного часу, щоб за згодою гетьмана чи без його згоди, по його смерті, довести ті заміри до краю. Найбільше на се наполягав Меншиков, що мав велику силу при цареві.

Московське військо ходило по Гетьманщині, виникали всякі непорозуміння, а офіцери иноді говорили: „Полно вам хахлы свои подымать: вы у насъ въ рукахъ“. Чулося, що надходить останній час Гетьманщині.

Усе те турбувало й ображало українських патріотів,—усіх, кому дорога й мила була Гетьманщина, а найбільш козацьку старшину. Згадували, що Москва не війною здобула Україну, а Україна сама до Москви прилучилася, на певних умовах. „Не шаблею нас здобули“,—бувало мовлять тоді. Сумували й радилися, як визволитися з тих лабетів, згадували давні змагання, напр. Виговського „Гадяцькі статті“.

Чув і бачив те все старий гетьман Мазепа, а все ще був вірний цареві. Де-хто з старшини звертався до його й мовив: „Як ми за душу Хмельницького завсігди Бога молимо й ім'я його блажим, що Україну од ярма лядського визволив; так, навпаки, і ми, й діти наші в вічні роди душу й кости твої будемо проклинати, як ти нас за гетьманства свого, по смерти твоїй, в такій неволі зоставиш“...

І він зважився. Він казав до старшини: „Коли є між вами такий, що в сей тяжкий час зможе визволити рідну країну, то я сам йому уступлю. А як хочете, щоб я взяв те на себе, то звольте мене слухати“... І він почав тайно зноситися з Шведським королем та з прихильними до Шведів Ляхами. Про те ніхто не знав, окрім генерального писаря Орлика та де-яких прихильників.

Не мало знаходилося людей, що доносили на Мазепу в Москву за весь час його двадцятилітнього гетьманування. Доносили,

що він змовляється з сусідніми державами, що він хоче зрадити, то - що. Не раз і сам Мазепа звіщав у Москву, що до його присилались тайно листи й посли від Ляхів. Царь велів карати донощиків, а Мазепі говорив, що вірить йому, часто висловлював йому подяки, давав нагороди, поклопотавсь йому про титул князя і т. и. А проте царь, через своїх підручних, пильно доглядав за Мазепою, особливо після доносу Кочубея.

Генеральний суддя Василь Кочубей, здавна мав дорученне доглядати за Мазепою, а проте був приятелем і кумом гетьмана. Останніми часами, маючи злобу на гетьмана й бажаючи прислужитись цареві, Кочубей доніс, що Мазепа хоче зрадити, передатись Ляхам, хоче вбити царя. Московський уряд велів катувати Кочубея та його товариша й родича Іскру. Тоді Кочубей зрікся всього, що писав у доносі. Царь велів одвезти Кочубея та Іскру на Україну й судити козацьким правом. Їх обох покарано на смерть (1708 р.) *).

Війна Росії з Шведами тим часом ішла далі. Вже король Карл зважився йти на Російське царство, тільки невідомо було, кудю він піде: чи на Смоленск і Москву, чи на Україну. Мазепа тайно звіщав Карла, що пристане до його з козаками. Бо вже гетьман не був вірний цареві.

Не було нового в тому, що Мазепа хо-

---

*) Ще раніш, за кілька літ, старого гетьмана покохала дочка Кочубеева, Мотря, й одного разу втекла до його (в Батурині). Гетьман, щоб не було людського поговору, зараз одіслав її додому, хоч сам любив її. Мазепа сватав Мотрю та батьки не віддали, бо вона була хрещеницею гетьмана. Мати довго катувала дочку за її кохання до Мазепи, поки й прохолонуло Мотрине кохання.

тів обпертись на Шведів: попередні гетьмани спитувались обпертися то на Татар і Турків, то на тих же Шведів. Б. Хмельницький був уже в спілці з Шведами й вже задумував одірватись од Москви.

Мазепа був уже старий. Він не мав синів, не дбав ні про себе, ні про дітей своїх. Зважившись на зраду цареві, Мазепа присягавсь старшині: „Пред Всевідушим Богом на тім присягаю, що я не для приватної моєї користи, не для вищих гонорів (почестей)... але для вас усіх, під владою й регіментом моїм зостаючих, для жон й дітей ваших, для общего добра матки моєї бідної України... для підвисшення й розширення прав і вольностей військових, хочу тее чинити, щоб ви з жонами й дітьми, і отчизна з Військом Запорозьким, як од Московської, так і од Шведської сторони не загинули“...

Мазепа й старшина тоді думали: як подужає Швед, то віддасть Україну Ляхам; а як візьме перевагу царь, то можна сподіватись ще більших утисків для Гетьманщини й вона має загинути. Невідомо, які саме були умови Мазепа з Карлом. Мабуть, Мазепа надіявся, перейшовши на бік Карла, за його за допомогою забезпечити самостійність України як од Москви, так і од Польщі.

Надіявся Мазепа пристати до Шведів хоч із 20 тисячами війська. Та царь вимагав, щоб гетьман посилав йому багато козаків, і при гетьману зоставалось їх зовсім мало. Мазепа, старий і недужий, хитро вдавав із себе зовсім умірущого, причащавсь, соборувавсь,—аби одвернути очі царських послів, що кликали його до царя на пораду. Як же Карл уже був близько, Мазепа порвавсь як

вихор, швидко приготував свій Батурин для оборони од Москалів, а сам пішов до Шведів. При йому була вся старшина генеральна й трохи не вся полкова, а війська було при йому тільки 4 тисячі. Карл прийняв Мазепу з пошаною, і старий гетьман сподобався Шведам своїми розумними, цікавими розмовами.

Довідавшись про зраду Мазепи, царь негайно видав маніфест до Українців, називав Мазепу „Юдою“, казав, що Мазепа хоче повернути Україну в неволю Ляхам, а всі православні церкви віддати католикам. Велів царь скликати раду в Глухові, щоб вона вибрала нового гетьмана, й звелів духовенству проклинати Мазепу.

Рада в Глухові обрала гетьманом такого чоловіка, якого хотів царь: полковника Стародубівського, Івана Скоропадського. Це був чоловік смирний, покірний.

Царське військо під командою Меншикова пішло здобувати гетьманську столицю Батурин. Батуринці оборонялися завзято, та один чоловік поміг Москалям і вони здобули замок. Усіх людей повбивано, навіть жінок та дітей; город зруйновано й спалено.

Люде, не розуміючи, що затіяв Мазепа, бачивши перед собою Москалів і почувши про страшну долю, яка спіткала Батурин,— здебільшого пішли не за Мазепою, а за Скоропадським, і він щиро помагав цареві вибити Шведів. Тільки Запорожці перейшли до Мазепи й Шведів.

Король Карл зостався зімувати на Україні. Зіма була дуже люта, Шведи гинули й од холоду, й од війни. На поміч королеві йшов з запасом генерал Левенгавпт, та Мо-

скалі перестріли його й розбили. Війська в короля зоставалось не багато й не було надії на допомогу, бо він зайшов далеко від свого краю. А царь тим часом зібрав чимало війська, впорядкував і вимуштрував його. Так настав рік 1709. На весні Швели обложили Полтаву, надіючись її здобути; до сього найбільше намовляли короля Запорожці з кошовим Гордієнком. Царь звелів тим часом зруйнувати Січ. Тоді повбивано багато Запорожців.

Під Полтавою счинилась битва 27 іюня 1709 р. Король мав уже мало війська й припасу бойового, й Москалі розбили Шведів. Побіда під Полтавою дала Петрові цілковиту перевагу в цілій війні з Шведами, а в Мазепа та його прихильників відняла всі надії: уся їхня справа загинула.

Король та Мазепа, з невеликим гуртом Шведів і козаків, втекли в Туреччину, в Бендери, в Бесарабії. Царь давав 300 тисяч талярів Туркам, аби видали йому Мазепу, та Турки не згодились. Пригнічений літами, недугами й лихом, Мазепа скоро помер (22 авг. 1709 р.)

Довго радились старшини й козаки, що пішли за Мазепою, кого вибрати гетьманом. Вибрали генерального писаря Пилипа Орлика. Тоді ж були вироблені цікаві умови про те, яке має бути краще правування на Україні, коли пощастить одбитись од Москви. Тая конституція ніколи не була справді уведена на Україні, бо Орликові не довелось вернутися й гетьманувати. Король Карл обіцав не миритися з царем, аж поки не буде забезпечена самостійність України. Король і Орлик надіялись на допомогу Турків. І справ-

ді, Турки почали війну з царем і примусили його (р. 1711) підписати умови, в яких між иньшим стояло, що Україна має бути самостійною. Та турецькі начальники далися підкупити, і умови були так написані, наче б то річ іде не про ту частину України, яка зостається під владою царя. Другу ж частину України (правобічну) Польша вважала за свою. Спитувався Орлик прийти сюди з невеличким військом, та скоро Поляки його прогнали. Після того довго ще Орлик та иньші товариші Мазепи, живучи в Туреччині, Швеції та по иньших землях, клопотались про те, щоб поправити свою справу за допомогою чужоземних держав, та з того нічого не вийшло. Орлик помер на чужині.

Минулись ті часи, що Український народ увесь підіймався на боротьбу, не жалів життя свого, вірив, що боротьбою він досягне собі волі й щастя. Довго тяглась боротьба, знесила народ, відняла в його віру в свої сили, в користну за допомогу сусідів, віру в своїх проводирів. Люде не вірили старшині, не зважувались знову воювати. Заможніші люде дбали більше про своє хазяйство, про лани пшениці, про збільшення маєтків, а для того треба було годити Москві й сидіти тихо.

Про Гетьманщину, про автономію більше дбала козацька старшина. Та простий люд не вірив старшині, нарікав на неї за здирства, за панщину; простий люд надіявся, що царський уряд оборонить його од нових панів.

Зрада Мазепи, змагання його прихильників—то була остання велика спроба підняти народ до боротьби за старожитній лад. І після того, як ся спроба пішла марно, усім видно стало, що треба забувати старі мрії, що

треба якось миритися з Москвою, що доля міцно звязала з нею Україну. Знесилена, роздerta сусідами на клапті, Україна конала.

Ще змагались освічені люде, ще ходили просити царський уряд, нагадували давні й недавні обіцянки, що права й вільности зостануться незаймані на-віки... І що-дня бачили, як ті права касуються.

Запорожці, після того, як Москалі зруйнували Січ, перебрались ближче до Татар, на річку Каменку, а далі заклали Січ в Олешках і пробували там, під рукою хана, аж до 1733 року.

XV.

Занепад України.

Після зради Мазени царь обіцяв не займати давніх прав і вільностей Українців, а за вірну службу сподіватись доброї подяки. Скоропадський з козаками вірно служив цареві в війні з Шведами. Після того, як Шведи були розбиті під Полтавою, Скоропадський, порадившись із старшиною, подав цареві (17 юля, у Решетилівці) проханне, щоб царь потвердив „статті“, зложені старшиною. У статтях тих між иньшим прохано було, щоб царь потвердив права, надані попередніми царями; щоб наказний гетьман у поході не підлягав команді царських генералів; щоб московські урядники не мшались до суду й правування на Україні; щоб виведені були з Гетьманщини московські полки, і т. и. Царь не вдовольнив найголовніших бажань гетьмана, а врешті обіцяв зробити, що можна буде. На думці в Петра тоді було зовсім скасувати

Гетьманщину й настановити в їй свій уряд. До гетьмана приставлений був царський міністер, і гетьман не мав уже права без його згоди правувати. Жити мусів гетьман, замісто зруйнованого Батурина, в Глухові,—як раз при Московській гряниці. Там були поставлені московські полки. Улюбленим цар-

31. Гетьман Іван Скоропадський.

ським прибічникам, Меньшикову та Шафирову, гетьман мусів дати великі маєтності; (Меньшикову—м. Почеп і м. Ямполь, зо всіма селами). Се вперше московські пани стали властителями на Україні.

Скрізь по Гетьманщині розставлені були постоем московські полки, і їх мусіли годувати наші люде.

Гетьман не мав уже сили нічого робити або порядкувати; центральний уряд до всього мішався, почав настановляти полковників з своїх людей. Першого настановив Толстого полковником у Стародуб, а далі й по иньших полках; настановляв і сотників та иньшу старшину. Московське правительство давало уряди в Гетьманщині „вірним людям“. Люде на їх жалілись гетьманові, та гетьман нічого не міг зробити, не міг тих старшин скинути з посади. Гетьман мусів посилати козацькі полки на важку роботу—копати канали близько Петербурга. Там, у чужій, холодній, болотяній стороні, козаки гинули тисячами од важкої праці, голоду, недугів. А на їх місце посилалися все нові полки.

Року 1721 царь помирився з Шведами. З тієї нагоди царь прийняв титул імператора і справив пишне свято в Москві. Був там і гетьман, його приймали з великою шаною, але тим часом не хотіли й слухати про поверненне прав Українцям. Р. 1722 настановлено генерала Вельяминова з шістьма офіцерами для правування в Гетьманщині. Ся колегія (її звали Вельяминовською колегією) заведена була для правування в Гетьманщині, поруч з гетьманом; на ділі гетьман уже не мав ніякої сили. Для людей оповіщено було в царському листі, що колегію заведено для оборони людей од старшини; колегія ніби то оборонятиме козаків і посполитих, у кого пани поодбірали землі і в підданство повернули. Оце все вразило гетьмана й старшину в саме болюче місце

У такі невеселі часи Скоропадський помер (того ж р. 1722). Старшина просила, щоб дозволено було обрати нового гетьмана, та

царь одмовив, що треба знайти певного чоловіка, бо попередні гетьмани були зрадники, а для того треба подождати. Полковникові Павлу Полуботку з старшиною доручено правувати замісто гетьмана.

Полуботок, багатий і визначний полковник, почав упорядковувати справи праву-

32. Павло Полуботок, наказний гетьман.

вання, а разом з тим—жалітись до сенату на Вельяминова за всякі здирства. Царь викликав Полуботка та ще де-кого з генеральної старшини (Савича, Чарниша) у Петербург. Полуботок і там жалівся на зламання давніх прав Українців, потверджених царями. При тому Полуботок подав петицію (прохання) від імени всіх полків і сотень Гетьманщини про повернення давніх прав.

За це звелено посадити Полуботка з товаришами в кріпость. Маєтки їхні забрано в казну. З України велено забрати ще де-кого з старшини (Лизогуба, Жураковського та ин.). Полуботок сидів у кріпости, поки і вмер. Під той час Вельяминовська колегія робила ще більші утиски: „багато людей помордовано,— як каже наш літописець,—здирства усякі вигадувано; кабали,—ніби в нужді хто позичив гроші,—брато; а тее чинено, щоб помогти в ділі чиїм. А що готовизною доїли, тее і не в числі“.

Тоді тільки в трьох полках і zostавалися ще полковники з Українців, та й то з таких, що не змагалися боронити права Гетьманщини.

Въ початку 1725 р умер Петро I, і царицею стала його жінка, Катерина I. При їй Меншиков узяв іще більшу силу; він позабірав собі нові великі маєтки в Гетьманщині. Цариця Катерина вмерла р. 1727, і царем став малий син нещасного царевича Олексія,— Петро II. Меншиков узяв його до себе жити й хотів віддати за царя свою дочку. Меншикова ненавиділи иньші пани московські, скинули його й заслали на Сибір. Тоді настали де-які невеликі полегкості й на Україні. Скасовано колегію, одмінено де-які податі, заведені колегією, навіть дозволено обрати гетьмана. Вибрали гетьманом на раді в Глухові полковника Миргородського, Данила Апостола. Се був старий козак, що знав козацькі звичаї й памятав ще часи Гетьманщини.

При гетьмані знов поставлено царського міністра; вищий (генеральний) суд складався з московських і українських людей; у пра-

вуванні старшинував московський уряд, і гетьманові треба було коритись. Не довго й цей лад продержався. Скоро вмер молодий царь Петро II (1730 р.), царицею стала Анна Івановна, (дочка царя Івана, старшого брата Петра I). Її вибрали московські пани, члени „верховної ради“, надіючись замісто неї правувати. Вони навіть узяли з неї підписку, що вона не має

33. Гетьман Данило Апостол.

права нікого карати, роздавати або одбірати маєтки без згоди „верховної ради“ й законного суду. Це була спроба обмежити самодержавіє. Та цариця сама розірвала тую підписку, обпираючись на підмогу війська.

Гетьман Апостол упросив царський уряд, щоб дозволено вернутись і жити на старих місцях Запорожцям. Вони вернулися р. 1733

й поселилися вище порогів, у Старому і Новому Кодаку та над річкою Самарою.

Правительство в відносинах до України тепер ішло слідом за Петром I. Як умер Апостол (р. 1734), то правительство не веліло вибирати гетьмана, а доручило правувати своєму генералові, князеві Шаховському з колегією.

Під час довгої та тяжкої війни з Турками й Татарами (р. 1735—39) козаки воювали щиро й завзято, на полі й на морі, брали турецькі кораблі, нападали на береги й давали велику поміч у тій війні. Тим часом російські армії збиралися на Україні, стояли тут постоем, або переходили, вимагали харчів для себе й для коней, брали підводи і т. и., і се все лягало на людей важким тягарем.

Російський престол переходив тоді з рук до рук. Не було певного закону, хто мав право наслідувати престол, і його захоплювали звичайно ті, кому помагало військо, перше всього—гвардія. Нарешті царицею стала Єлисавета, дочка Петра I.

Єлисавета любила одного українського козака, Олексія Розумовського, і через те мала прихильність до Українців. Вона дозволила знов вибрати гетьмана, маючи для того бажаного їй кандидата—брата Олексієвого, Розумовського Кирила. Його й вибрали,—дуже пишно, з великою церемонією... та вже з Гетьманщини мало що й зоставалося, окрім церемоній. Сей останній гетьман виріс і вчився на чужині, та й бувши гетьманом, жив здебільшого в Петербурзі, хоч і звелів будувати собі пішний палац у Батурині.

У ті часи козацька старшина, багаті дукки, нові пани—добудовували, доводили до

краю тее діло, яке розпочали скоро після Хмельниччини: забезпечували свої „права“, як справжніх панів, підгортали під себе посполитих, робили з їх кріпаків на зразок того, як було в Московщині і в Польщі. Минуло 100 літ після Хмельниччини, і вже забувалося, що діди сих „прирожденних“ панів сами були простими козаками, або й підданими поль-

34. Кирило Розумовський, останній гетьман.

ських панів. Московський уряд щиро помагав новим панам ширити свої права, на шкоду простим людям. А як сі пани домагались автономії краю, то московський уряд зараз пригадував про утиски панів над народом, і пани, обячись народу, мусіли мовчати. За часів сотаннього гетьмана Розумовського українсь-

кі пани вважали себе вже справжньою шляхтою й прикладали до себе усі права шляхти, пописані в Литовському Статуті.

Гетьман Розумовський, порадившись із старшиною, завів суди й уряди, які мусять бути по Литовському статуту й які були скасовані за Хмельницького (суди гродські—про справи карні, подкоморські—про справи земельні та межові, земські про справи цивільні або гражданські). В судах мали судити виборні з шляхти. Так відновився шляхетський лад у Гетьманщині.

Не стало цариці Єлисавети й на її місці став Петро III, а потім його жінка Катерина II. Була вона людина дотепна й царювала довго. За неї московські дворяни здобули найбільші права, вона їм багато помагала; надавала великі маєтки (землі й людей) своїм приятелям. Ніколи ще так пишно не розцвітало дворянство, як за часів Катерини II. У ті ж часи в Московщині счинився величезний бунт—повстання селян проти панів. Один великоруський козак Пугачов, назвавшись царем Петром III, підняв теє повстання за Волгою, обіцяючи людям, волю і землю. Багато дворян було вирізано там, де пройшло повстання (над Волгою). Та царське військо задушило повстання, і тисячі людей було покарано. Роскошувало й багатіло дворянство, а кріпаки велике лихо терпіли.

Цариця думала, що треба відняти особливі місцеві права, надані окремим країнам, ті права вона вважала за „дурницю“. Р. 1764, цариця звеліла гетьманові йти в одставку, а для правування в Гетьманщині постановила графа Румянцева, з колегією. Так скінчила життя своє Гетьманщина.

Тоді почались усякі реформи: місцеві суди й уряди перероблялись на московський лад, посполиті й панські піддані зовсім стали кріпаками, рабами, як у Московщині; панів прирівняно до московських дворян. Гетьманщину поділено на губернії (1783 р.). Козацькі полки повернуто в регулярну службу, як московські.

Запорожське військо, що займало землі в теперішній губ. Катеринославській та частині Херсонської, у ті часи заселяло свої округи (паланки) прихожими з України людьми, впорядкувало там мирне хліборобське життя. Під час війни з Турками, Запорожці багато помагали: без їх Москалі не вміли добре воювати з Турками на морі, а Запорожці, як і здавна, воювали завзято, брали ворожі кораблі, і сама цариця не раз їм дякувала. Отже й це не допомогло Запорожцям: правительство не мирилося з тим, щоб зосталася вільна запорожська громада, а пани заздріли на землі запорожського війська.

Здобувши після війни з Турками землі над Чорним морем (поруч із землями запорожськими), цариця настановила намістником того краю свого прибічника Потьомкіна. Потьомкін хотів прилучити до свого намісництва й землі Запорожців. А тут іще правительство невдоволене було, що Запорожці часом сварилися з новопоселеними біля їх Сербами, або ходили ватагами в Польщу грабувати панів. Кошовий отаман Петро Калнишевський з усієї сили намагався вести справи так, щоб царське правительство не ремствувало на Запорожців.

Правительство проте надумало скасувати Запорожську Січ. Генералові Текелію доруче-

но було обступити Січ Москалями. Січовики не оборонялися: спершу вони й не думали, що Москалі прийшли їм на шкоду, а далі вже пізно було. Разом з тим Москалі зайняли всі паланки (округи) Запорозької землі. Так перестало жити знамените, давнє товариство Війська Запорозького, „корінь і твердиня усього козацтва українського“, що стільки віків було оборонцем вільности й демократії, було притулком для всіх покривджених, пригночених: для таких бідолах Січ-мати все була „прибіжищем і заступленієм“. Се діялося р. 1775.

Кошового Петра Калнишевського взято під арешт і одвезено аж у Соловки (на Білому морі) й там посажено у тісну муровану комірчину; там він просидів 25 літ і вмер у Соловках.

Запорозькі землі наділено панам і новим поселенцям: Сербам, Німцям. Люде, що раніш заселяли ті землі, були віддані вкупі з землями панам і стали кріпаками. Запорозьці розійшлися скрізь, сумуючи. Частина Запорозьців пішла в Туреччину і там, за Дунаєм, заклала нову Січ.

Скоро почалася нова війна з Турками, — Запорозьці були дуже потрібні. Правительство дозволило козакові Антонові Головатому зібрати знов Запорозьців, обіцяючи їм для поселення нові землі. Запорозьців зібралось чимало (12 тисяч) і вони багато помогли в війні, особливо на морі. Тоді їм дозволено було поселитися на Кубані та на Тамані (р. 1792). Так настало Чорноморське або Кубанське козаке військо, що зосталося й досі. Військові надано право мати свій суд і свої порядки та звичаї; отже старшину пра-

вительство настановляло вже само, а не військо вибирало.

На правім боці Дніпра козацтво теж загинуло. Ми вже згадували що царь Петро хотів віддати цей край Полякам за їхню згоду й прихильність, та Мазепа усякими способами одмовляв од того царя і вдержав цей край, аж поки й сам був гетьманом. Після того (р. 1711--14) царь віддав Білу Церкву і весь той край Польщі. Тоді поверталися сюди пани й почали господарювати. Та не спокійне було тее панування, бо люде часто бунтувалися, збиралися ватагами, нападали на панські добра, грабували, як і колись, „ляхів та жидів“. Ці розбишаки, повстанці, звалися гайдамаками та коліями. Часто їм помагали Запорожці і всі, хто ненавидів Ляхів-панів, хто хотів обороняти давню православну віру від утисків католиків і т. и. Між иньшим, иноді помагали гайдамакам православні ченці та попи.

Велике гайдамацьке повстанне счинилося р. 1734, воно захопило воєводства Київське, Подільське, Брацлавське та Волинське. Російське правительство, помагаючи королеві Польському, послало своє військо на „усмирення“ гайдамаків.

У Польщі все було велике безладде: одна партія панів вела війну з другою; одна кликала на поміч Москалів, друга—Німців, і т. и. Разом з тим Поляки все не хотіли задовольнити справедливих потреб православних людей, пани не хотіли поступитись своїми правами на користь „підданим“, а ці не хотіли коритись панам. Кожний багатий пан держав при собі своє військо з дрібної шляхти і двірських козаків. Пани часто воювали між

собою. Таке велике безладде й упертість панів мусіли довести Польщу до погибелі.

Нове велике гайдамацьке повстання сталося р. 1768. Ватажком на той час був запорожець Максим Залізник. Повстання захопило частину Київського та Брацлавського воєводств. Пани та Жиди тікали до Уманю, бо надіялись, що того кріпкого замку не здобудуть гайдамаки. Та до гайдамаків пристав Гонта, начальник козаків із двірського війська пана Потоцького, властителя Уманя, й гайдамаки здобули Умань, вирізали там багато Ляхів та Жидів. Між народом тоді ходила чутка, що воювати Ляхів звел'яла цариця Катерина, що вона ніби-то дала на те й золоту грамоту.

Не мали Ляхи сили подужати гайдамаків і просили царицю, щоб вона дала поміч. Цариця наказала своїм полкам рушити на гайдамаків. Повстання було задавлено, взятих у полон гайдамаків віддано Ляхам і вони страшно покарали повстанців. Напр., з живого Гонти здирали шкуру на спині пасмами.

Велике безладде в Польщі довело до того, що сусідні держави (Росія, Прусія, Австрія) почали ділити Польщу. Перший поділ Польщі відбувся р. 1772; тоді Австрія забрала собі Галичину й частину Холмщини, а Росія—Білу Русь; по другому поділу (1793 р.) Росія забрала собі воєводство Київське, Волинське, Подільське та Брацлавське. Третім поділом (1795 р.) Польська держава була скасована. Перед тим Поляки були схаменулися й зложили нову конституцію, щоб завести лад у своїй державі, та вже пізно було. Так загинула Польська держава.

Трохи раніш (1783) не стало й Крим-

ського татарського ханства: його забрала Росія. Так у другій половині XVIII віку впали давні вороги й сусіди, що змагались за землі східної Європи: Крим, Польща, Гетьманська Україна, Запорозька Січ.

Росія ж зросла й зміцніла, запанувала на всьому просторі східної Європи.

XVI.

Україна після скасування Гетьманщини.

Після скасування Гетьманщини, Запорозжя й після поділу Польщі, Українські землі належать до Росії, окрім Галичини, Буковини та Угорщини, що належать до Австрії (Буковина одійшла туди од Туреччини).

Гетьманщину поділено на 2 губернії: Черніговську та Полтавську (окрім невеликої округи з Київом, що одійшла до Київської губ.). Хоч у Гетьманщині й завелися знов пани й підгорнули під себе посполитих, поробили їх кріпаками; отже тут зосталося чимало вільного селянства — козаків, і вони здебільшого жили заможненько, мали землю. Багато їх повернуто в кріпаки тоді, як пани придбали велику силу й обпіралися на уряд. Правительство не раз скликало козаків бувшої Гетьманщини під час війни й обіцяло їм полегкості; так, були скликані козацькі полки для війни з Французами (1812 — 1814 р.), проти повстання Поляків (1830 р.), для Кримської війни (1855 р.). Останній раз Українські козаки покликані були р. 1863, під час польського повстання. Звісно, козаки вже не мали права вибрати собі начальників. Козаки багато втрачалися на ті походи, бо мусі-

ли мати свою військову зброю, свої коні, свою одежу. Обіцянки про полегкості й про повернення деяких старих прав після війни уряд звичайно не додержував, хіба що на якийсь час зменьшував податі.

На правім боці Дніпра, поки була Польща, пани не могли спокійно господарювати, бо „хлопи“ часто бунтувались, а Польська держава не мала сили обороняти панів. Як же Польща була поділена і край цей достався Росії, то польські пани тоді тільки справді спокійно запанували, вимагаючи од селян далеко тяжчої панщини, бо тепер уже була й сила військова, і поліція, що не давала „хлопам“ бунтуватись. У тому краї зоставались польські школи, польські урядовці, аж до останнього повстання 1863 р. Через ті причини на правім боці не виробилась народня інтелігенція.

Великий край, що здебільшого лежав пустинею до XVII століття й звався Московською, а потім Слобідською Україною, заселився переселенцями—здебільшого з правого боку Дніпра під час великої Руїни. Тоді населились губернії: Харківська, Курська, Вороніжська, частина Саратовської. Переселенці завели у себе козацький лад у громадах, тільки вищих начальників становило їм Московське правительство. Там були Слобідські полки: Ахтирський, Сумський, Ізюмський, Харківський, Острогожський. За цариці Катерини II козацький лад і там скасовано, багато землі роздано панам.

Південні степи швидко заселялися в другій половині XVIII століття. Найбільше тут селилось, під крилом Січі, втікачів з правого боку, також і з Гетьманщини, як розцвіла

тут панщина. Російське правительство селило в степу, поруч із Запорожцями, захожих Сербів, вілдаючи їм і запорожські землі. Після зруйнування Січі, там селили ще Німців. Пани, що дістали собі там багато землі, переводили туди своїх кріпаків із Московщини. Так заселився той край (Новоросія або Степова Україна) аж до моря. Кримське ханство було звойоване й прилучене до Росії. Турецька границя одсунулась далеко. З того часу орда вже не пліндрувала наших селищ, не хапала „ясиру“ (невольників). Спокійно стало в степу, зникла давня небезпечність,— отже зникла й давня воля, скрізь понаставляли пани та урядовці й нікуди вже було од їх тікати,—хіба що за Дунай, де Запорожці заложили нову Січ.

Народ Український, переживши велику боротьбу, страшні розрухи, руїну, величезні переселення, — зберігав до якого часу свою давню освіту й культуру. Скрізь, де селились наші люде, вони заводили свої садочки, заводили й школи та шпиталі, зберігали свої прегарні звичаї та обряди, свої пісні та думи про старовину. Тоді ще при кожній церкві звичайно була школа для дітей і шпиталь для вбогих та калік. Справи церковні не були чужі людам, бо люде сами орудували ними, сами вибірали й священників. По школах учились хлопці й дівчата, і письменних людей тоді було багато, хоч і не вміли ще так легко та скоро навчати, як тепер. Як же завелась неволя на Україні, то школи де далі зникали, письменних людей меншало й настала велика темрява. Поки народ був вільний, то він хотів і міг здобувати собі освіту. Рабство ж не мириться з освітою.

Київська академія, що попереду служила для освіти людей усякого стану,—в кінці XVIII століття стала переважно школою для духовних. Наука там була застаріла, не вдовольняла живих потреб народніх *). Так само було і в тих „школах Латинських“ (середніх), які були в Переяслові, Чернігові та по інших містах. Начальство намагалось, щоб по тих школах учено мовою московською; не дозволялось видавати книжок давньою письменною мовою, яка виробилась на Україні. Мова тая теж не дуже близька була до живої народньої: то була мішанина живої мови народньої з церковною, латинською, польською. Отже бували й писання дуже близькі до живої народньої мови, напр. де-які проповіді, комедії для вистави театральної (інтермедії). Дійшла до нас „Дума гетьмана Мазепи“, зложена доброю мовою.

З давнього часу й до кінця XVIII ст. в письмі українському вживали правопису церковного і вчили його по школах. Напр., там, де тепер пишемо ї (їі), писалось ѣ, а вимовлялось йі, напр. Чернѣгов, конѣ, дѣвчина (читалось: Чернігов, коні, дівчина).

За часів українського занепаду, в другій половині XVIII століття уславився на лівім боці (в Гетьманщині й Слобожанщині) український філософ (мудрець) Григорій Сковорода. Син козака з Лубенщини, він учився в київській академії, потім бував у західній Європі. Спитувався служити вчителем, та кинув, бо душа його бажала вільного, не-

---

*) Здавна у нас був звичай, що молоді вчені люде, особливо з багатших, їздили доучуватись на захід, напр. у німецькі університети.

залежного життя. Блукав по Україні, не маючи ні хати, ніякого маєтку, окрім торби з книгами та сопілки. Навчав людей, як жити по правді, складав вірші, байки, навчаючи писання. В тих писаннях мова не чиста народня, а мішанина з мови української, російської, церковної. В ті часи було не мало, хоч не уславлених, отаких мандрованих учених людей—

35. Григорій Сковорода

учителів-дяків, бакалярів, бурсаків. Вони ширили освіту серед народу, хоч ще до ладу їй не розуміли ті вчені люде, яку вагу має для народнього життя й освіти чиста жива народня мова.

В кінці XVІІІ ст. зникала стара письменна мова й замінялася московською. Разом з тим нове українське панство, щоб краще

відзначитися від простих людей і наблизитись до російських дворян, старалося вживати мову московську, ставало де далі все більше чужим народові своєму. Так ізнову сталося, що народ Український зоставсь без своєї інтелігенції, без освічених людей, бо всі ті, що освітою та багатством стояли вище за просте селянство, пішли за московською культурою й освітою, як колись були пішли за польською. Мова українська стала „мужичою“ мовою, й про неї тоді думали, що вона вже скоро згине.

Хоч як швидко панство прихилилося до московської мови та культури, отже поміж панством жив особливий „малоросійський“ патріотизм (у відносінах з Москвою Україна, а властиво Гетьманщина звалась Малоросією). Українські пани з гордощами згадували про давню боротьбу „рицарства“ українського з Польщею; пишались славою давніх діл своїх дідів, переписували козацькі літописи, а іноді й видавали їх друком. Між тими панами не зникла й думка про автономію свого краю. Се виявилось між иньшим тоді, як цариця Катерина II веліла вибрати депутатів у генеральну комісію для вироблення нових законів (р. 1767) Вибіраючи депутатів, пани, міщани, й козаки давали їм свої накази, і в тих наказах, між иньшим, вимагали давніх прав, навіть права обрати гетьмана. Тая комісія, що мала бути трохи чи не парламентом (Державною Думою), була розпущена і вже потім не скликалась. Неволя в Росії збільшилася, кріпацький лад, або просто рабство, ставав усе міцнішим. В кінці того віку появилось в Росії декілька щирих оборонців вільности серед панів, між ними найвизначніші Радищев та

Новиков. Та вони мусли за те відбувати тяжкі кари.

Як умерла цариця Катерина, царем став син її Павло, чоловік дуже вередливий, чудернацький, сердитий. Матері своєї кріпко не любив і почав усе робити навпаки того, що робила вона. На Україні він наказав ізнов завести суди по Литовському Статуту, й тоді сподівались, що можна буде вернути й гетьманство. Скоро той царь загинув від ворогів, — а мав їх багато, й на його місці став син його Олександр I. Од його сподівались багато доброго, й сам він казав, що ненавидить рабство й деспотизм, що хоче завести кращий, вільний лад у державі (конституцію). Та він так і не зібравсь зробити того великого діла, а на старість почав навіть ворогувати проти всякої думки про новий лад. Як умер він (р. 1825), то царем мав бути брат його Костянтин, і йому вже присягали. Та він не схотів царювати і царство мало перейти до другого брата, Миколая.

Було тоді в Росії тайне товариство, що звалось „Союзом Благоденствія“. Воно хотіло досягти кращого, на його думку, вільнішого й справедливішого ладу в державі, визволення кріпаків, то-що. До „Союза“ належали здебільшого воєнні—генерали, офіцери, бо тоді освічених людей у Росії було більше між воєнними. Як російське військо, під час війни з Наполеоном, імператором Французів, не раз ходило у західню Європу, то офіцери добре бачили, що житте в Європі впорядковане далеко краще, ніж у Росії що там немає такого рабства й темноти. То й схотілось їм, щоб і в Росії була вільність і освіта. Для того й завели вони „Союз Благоденствія“. Попереду

члени Союзу надіялись на обіцянки Олександра І, а як він умер, Костянтин же зрікся царювання, то вони добре знали, що Миколай не прихильний до їхніх думок, і зважились не присягати йому. Трохи війська пішло за ними, та військо, вірне Миколаєві, побило його. Головних діячів Союзу покарано на смерть (Рилєєва, Пестеля, С. Муравйова, М. Бестужева-Рюміна, Каховського), иньших же віддано на каторжну роботу в Сибір. Це сталося 14 декабля 1825 року і через те члени Союзу звуться декабристами.

Так почалося царювання Миколая І. Після тієї колотнечі, що наробили декабристи, усякий рух громадський і просвітний мусів затихнути або й спинитись. Уряд не допускав виявлятись вільним думкам ні в книжках та часописах, ні в школах. Та дуже мало й було їх тоді.

Найгірше жилося кріпакам-рабам; вони часто бунтувались, і було з ними багато клопоту урядові й панам.

Доля України за нових часів.

XVII.

Початок відродження.

Утративши вільність, автономію, всі свої виборні уряди й суди, свої права, навіть свою інтелігенцію й освіту, народ Український зберігав великі скарби в своїй устній словесності (піснях, думах, переказах), у своїх звичаях та обрядах. Так багато гарних народних пісень не має ні один народ у Європі (окрім хіба Сербів). У тому багатстві зберігалися думки й надії народні, згадки про його славу й нещастя. Сліпі кобзарі, бандуристи, ходили по селах і співали історичні пісні—думи, в яких розказано й оплакано нашу старовину: про боротьбу з Татарами, Турками, Ляхами; про лиху неволю в Туреччині; про „дуків-срібляників (багатирів, панів), що за ними ніде бідному козакові стати й коня попасти“, про бідну удову та її синів і т. и. Уряд намагався викоренити кобзарів, щоб їх не було, велів чинити їм усякі утиски, а проте кобзарі залишилися й досі. У другій половині XIX ст. уславився був кобзарь Остап Вересай, од його записано багато дум та пісень. Жив він у Прилуцькому повіті, на Полтавщині.

З усіх скарбів найцінніший, який зостався народові—се його слово; воно не дало зовсім загинути народові, воно спасло його.

У Московщині здавна подобалися наші пісні. Ще в XVIII ст. в пісенниках, видаваних у Московщині, містилися й пісні українські. Також у грамотіїв було не мало записа-

Кобзарь Остап Вересай.

них українських віршів, напр. у школярів відомі були вірші на Великдень і т. и. Скоро появилася ціла книга, писана гарною народньою мовою—„Енеїда“ Івана Котляревського.

Котляревський народився й зріс у Полтаві, вчився в семінарії, а потім служив у

війську. Сам він належав до тих дрібних панів, що їх так багато зосталося в Гетьманщині. Поміж ними довше зберігалися народні звичаї й мова, ніж поміж великими панами. За молодих літ написав він жартовливу книгу, на зразок жартовливих переробок давньої латинської поеми про Енея та про його земляків-Троянців. Котляревський у своїй „Перелицьованій Енеїді“ змалював тих Троянців наче Запорожців, з їх звичаями й життєм. Се була перша книга, писана доброю народньою мовою, що малювала широкі картини народнього життя.

Книга ся дуже подобалася грамотіям, вони її охоче переписували, аж поки один пан-українець видав її друком у Петербурзі р. 1798. Від того року ми рахуємо тепер початок нової української літератури, початок відродження України.

Котляревський, покинувши службу військову, оселився в рідній Полтаві, служив там доглядачем дому для виховання дітей незаможних панів та попечителем „богоугодного заведенія“. Був він у гарних відносинах з „Малоросійським генерал-губернатором“, князем Репніним, що ставився дуже прихильно до Українців. Репнін намагався, на скільки ставало його сили, полегчити долю селян-кріпаків і особливо козаків; навіть бажав повернути козакам хоч трохи давніх прав, завести знов лад військовий козацький; та царське правительство на те не згодилося, та й свої українські пани не вхваляли замірів Репніна. Був тоді міністром Кочубей, родом українець. Він спиняв заміри Репніна, родом чужого для України, але більше прихильного до неї, ніж Кочубей.

Під захистом Репніна, Котляревський написав і поставив на сцені два твори драматичні (для театру): „Наталка-Полтавка“ та „Москаль-Чарівник“ (1819 р.). Сі твори також дуже сподобалися людям, і з їх починається

Іван Котляревський.

історія нашого театру. Котляревський у своїх творах, малюючи наше життя, вступався за простих, убогих людей, показав багатство народньої душі, а разом з тим виявив красу нашої пісні й мови. „Мужицька правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча“,—казав

він. Писання Котляревського мусіли звернути увагу освічених людей на долю пригнеченого народу. Література українська з самого початку стала в обороні інтересів простих трудящих людей,—стала демократичною.

У той же час написана й видана була перша велика історія України (під назвою „Історія Малої Россіи“) Дм. Бантиша-Каменського, якому помагав той же князь Репнін. Перша граматика української мови (Павловського) видана була року 1818.

У ті часи (з кінця XVIII ст.) освічені люди у західній Європі почали звертати більшу увагу на своє народне життя, на все те, що зберігалось в житті простих селян,—сподіваючися знайти там нові міцніші підвалини для літератури й культури. Думки сі зайшли й до нас і помогли швидче взятися до такої ж праці серед нашого народу. Народи, що довгий час жили позиченою культурою, або зоставалися під гнітом чужинців,—почали прокидатися, визволятися. Так, визволялися Німці з під впливу Французів; визволялися з турецької неволі Греки, Серби; починалось відродження иньших пригнечених народів. Під впливом тих подій відновлювалася і в нас думка про культурне визволення нашого народу, а перш за все освічені люди мусіли ближше придивитися до життя свого народу, узнати його думки, звичаї і т. и.

Скоро знайшлись у нас люде, що почали записувати народні пісні та думи й видавати їх. Збірив пісні й сам Котляревський, частину їх повставляв у свої твори драматичні. Перший збірник пісень надруковано р. 1819 (князя Цертелева); потім появились збірники Максимовича, Лукашевича, Срезневського, Метлинського.

Поміж українськими патріотами появилася того ж часу рукописна книга „Історія Русовъ“, себто України; у їй наша старовина малювалася блискуче і принадно. Книжкою сією захоплювалися тоді щирі прихильники й оборонці України, аж поки дальші та певніші досліди наукові показали, що в тій

Грицько Квітка.

книзі не мало вигадок, що наша старовина там прикрашена, або, як то кажуть, ідеалізована.

У Харкові р. 1805 відкрито вищу школу, університет, — відкрито заходами самих тамошніх освічених людей, і се значно посунуло наперед справу освіти в Слобожанщині та й по всій лівобічній Україні. Тая освіта була

не наша, а російська, бо вже панство було в значній мірі помосковлене. Отже в Харкові знайшли притулок і перші українські вчені та письменники: професор Петро Гулак-Артемовський, що писав добрі, здебільшого жартовливі, вірші; Грицько Квітка, що прозвав себе Основ'яненком,—він писав дуже гарні повісти з життя селян, твори драматичні і поради про справи хазяйські та громадські Там же в Харкові видавалися часописи мовами російською та українською, також збірники, або альманахи. Тоді виступили в українському письменстві: молодий учений у Харкові Микола Костомаров, що замолоду писав драми та вірші й збирав пісні; Євген Гребінка, родом з Полтавщини, що понаписував гарні байки чи приказки; Левко Боровиковський, що вчився в Харкові й писав байки та віршові переклади з російського; були й інші.

Так потроху вироблялася національна свідомість серед української інтелігенції, серед того ладу в державі, що намагався затерти всяку свідомість і всякі згадки Українців про те, „хто ми? чиї сини? яких батьків?“

Та увесь той рух у нас довго ще був млявий, не широкий. Мало було людей, що хотіли і вміли взятися до праці на рідній ниві.

Скоро залунав могучий голос Тараса Шевченка, а його думками, бажаннями й надіями жили потім нові покоління.

XVIII.

Т. Шевченко і рух український.

Тарас Шевченко народився в селі Моринцях, Звенигородського повіту, Київської

губ. (р. 1814), в убогій сем'ї кріпака. Зростав у нужді та в неволі, терпів знущання, зостався малим сиротою, попихачем; пас вівці та свині, спитувався вчитись письма у п'яного дяка, ходив і до маляра вчитися малювати, та скрізь йому не щастило. Пан узяв його до себе в покої за „козачка“ до послуг домашніх. Помітивши, що хлопець має дотепність у малярстві, пан віддав його до маляра, попереду в Варшаві, а потім у Петербурзі, щоб то був панові свій маляр. У Петербурзі стрів молодого Тараса земляк його Сошенко, познайомив з другими земляками,—письменником Гребінкою та иньшими. Придивившись до Тараса, який він дотепний парубок, вони змовилися викупити його від пана. Добрі люди (художник Брюлов, поет Жуковський та и.) помогли, і Тараса викуплено за 2500 руб.

Прийняли Тараса вчитися до академії художеств, і він пильно заходився вчитись. Воля дала душі Тарасовій крила, в тій душі з новою силою прокинулися згадки про милу Україну, про її старовину. Почав він складати пісні. Як прочитали ті пісні земляки, то побачили, що ніколи ще ніхто не писав так гарно по-українському. Року 1840 вийшов перший „Кобзарь“. Як тільки дійшла ся книжка на Україну, то молоді освічені Українці дуже зраділи: тепер вони бачили, як голосно залунало рідне слово. Скоро Шевченко написав і видав нову книжку—поему „Гайдамаки“, про повстання людей проти панів за часів Польщі. Скінчивши науку, Тарас поїхав на Україну. Тут його стріли й вітали з великою пошаною, як нового пророка та співця народного визволення. Гостював він більше на лівім боці, у Гетьманщині, бо тут було не мало освічених

Українців, а на тім (правім) боці зоставалися в панській неволі його брати і сестри, пани ж там були здебільшого з Поляків.

Перші українські письменники, хоч писали иноді й дуже добрі твори, не здобули для українського слова великої поваги й сили. Вони або описували старовину, або народні звичаї, або просто смішили читачів, ідучи слі-

Тарас Шевченко.

дом за „Енеїдою“. Найбільше тодішнє лихо—неволю кріпацьку,—вони обминали,—трохи через цензуру, а то й через те, що сами були здебільшого з панів і мали кріпаків. Шевченко ж сам вийшов з-поміж зневоленого люду й через те став заступником усіх зневолених

братів своїх. У гарячих піснях Шевченко проклинав рабство, кликав до боротьби за волю, радив панам схаменутись, поки ще не пізно, поки народ сам не взявся скинути ярмо й помститися.

У Києві, де вже тоді було заведено університет, зібралися освічені Українці; перейшов сюди з Москви Мих. Максимович, з Харько-

Микола Костомаров.

ва—Мик. Костомаров. Тут уже розпочинав свою працю Пантелеймон Куліш, що потім уславився своїми писаннями, як чоловік дуже дотепний і працьовитий. Було й ще тут чимало молодих народолюбців. У цьому гурті найщиріше вітали Шевченка, і він був співцем їхніх думок і надій.

У цьому гурті заклалося тайне товариство, що звалося Брацтвом Кирила і Мефодія.

Основателями Брацтва були: Микола Гулак, Костомаров, Опанас Маркович, Навроцький, Вас. Білозерський та інші. Брацтво намагалось мирним способом, ширенням своїх думок, добитись визволення кріпаків і знищення всякої неволі, як на Україні, так і по всіх слав'янських землях. Скоро знайшовся шпиг, що доніс на братчиків начальству, і товаришів арештовано (на весні р. 1847). Братчиків попереду держали в тюрмі, а тоді визначили їм кари: Куліша вислано в Тулу, Костомарова в Саратов, Гулака посадили в кріпость, інших теж порозсилали. Шевченка, хоч він і не належав формально до братства, віддали в салдати без строку й послали в Оренбург, а потім—у Киргизські степи за Каспійським морем, заборонивши йому писати й малювати. Салдацька служба тоді була дуже тяжка, салдатів били, ганяли „кріз строй“, знущалися з їх; а Тараса віддали без строку, без надії на визволення, неначе живим поховали.

Отак спинився й той просвітний громадський рух, що був почався серед молодих освічених Українців. А тим часом панувала неволя, кріпацтво. Усяка вільна думка спинялася, освіта не могла ширитися. На Україні освіта так упала в першій половині ХІХ ст., що бували цілі села зовсім неграмотні; тоді як раніш, за вільніших часів, грамотних було дуже багато. По судах і урядах не було правди, завелось хабарництво; казенні гроші розкрадалися.

Правительство царя Миколая I взялося

боротися з „революційним духом“ не тільки в Росії, а й по чужих землях. І коли року 1848 почалася революція в Венгрії (Угорщині), то царь послав своє військо проти Угорців.

Усе те викликало незадоволення європейських народів проти Росії. І як почалася Кримська війна (р. 1854—56), то виявилось, що й військова справа в Росії стоїть не добре, як і інші справи. Вороги (Французи, Англійці, Турки) здобули Севастополь і примусили миритися на тяжких умовах: віддати частину Бесарабії, не мати на Чорному морі воєнних кораблів і кріпостей.

Під час тієї війни вмер царь Миколай I, почав царювати Олександр II. Він бачив, що люде вже далі не схочуть миритися з старим безладдем, зоставатися в неволі. Треба було дбати про реформи, про полегкості для людей, про визволення кріпаків, про освіту, краші суди і т. и.

Сподівалися, що тепер випустять на волю Т. Шевченка. Та й ще довгенько довелося ждати, клопотатися, просити. Аж року 1858 повернувся Шевченко з неволі.

Кріпацька неволя видимо доживала останні дні. Кріпаки не могли вже й не хотіли далі коритися. Багато з них забивали панів на смерть, або просто починали бунти і повстання. Сама кріпацька неволя не була вже вигідна для путящих хозьяїнів, бо невольники працювали не добре, не широ.

Серед дворян та серед членів самого правительства (де теж були сами дворяни) почалися суперечки про визволення кріпаків. Багато було таких, що не хотіли зовсім давати волі. Інші ж згоджувалися її дати, тільки без землі. Скінчилося на тому, що

кріпакам дано волю, дано потроху й землі за великий викуп.

Після визволення кріпаків (1861 р.) почалися інші реформи: заведено земство, щоб народ сам, через своїх виборних, упорядковував де-які місцеві справи громадські; заведено нові суди, з присяжними засідателями для справ карних. У судах справи стали розбиратися прилюдно, давалася кожному дійсна спроможність оборонятись од несправедливого обвинувачення. Для менших справ заведено виборних мирових судців. Так вернулися на Україні суди прилюдні й виборні, які колись були.

Селянам не дано прав, однакових з іншими сословіями. Над селянами настановлено багато начальства, і селяни zostалися під опекою того начальства. Для селян зоставлена соромицька кара на тілі (різками).

Після нещасливої Кримської війни, в кінці 50-х років, гурток освічених Українців, зібравшись у Петербурзі (де було вільніше) почав видавати книжки, а потім і місячний журнал „Основу“ (1861—62 р.); склалися й видавалися граматики (букварі), інші книжки для шкіл, проповіді і т. и. Багато під той час працював Куліш; він писав дуже гарно народньою мовою наукові праці, а се річ тоді була трудна, й окрім Куліша мало хто вмів се робити. Куліш принатурив азбуку до української мови, і тією азбукою „кулішівкою“, ми пишемо й тепер, трохи відмінивши й поправивши її.

Костомаров тоді ж появляв у світ свої знамениті історичні праці про українську старовину. В „Основі“ та в окремих виданнях у ті часи виступили молоді письменники: Мар-

ко Вовчок, що писав гарні оповідання з життя селян; Степан Руданський, поет; Яків Щоголів, теж поет; Олександр Кониський, що потім довго і багато пра-

Пантелеймон Куліш.

цював в українській літературі та громадському житті; Леонид Глібов, що трохи раніш почав писати байки й ними потім уславився, і чимало иньших.

Діждавшись того часу, що можна працювати для народу, освічена молодіж на Україні щиро взялася до праці. Заведені були школи, особливо школи недільні, для дорослих. Поступова молодіж намагалася „вернутися до народу“, відновити в своєму житті народні звичаї, одержу і т. и.

Та скоро увесь той рух був спинений. Не був він міцний у корені, бо мало ще було людей, що розуміли добре справу, що готові були і вміли працювати для Українського народу. Не встиг той рух зміцнитися й пустити глибше коріння, як правительтво вже почало його забороняти.

Змучений неволею й недолею, Тарас Шевченко помер (р. 1861) за кілька днів до „волі“, за яку він боровся й лихо терпів. Журнал „Основа“, що подавав великі надії й міг би зробити багато добра для нашого народу,—впав і перестав виходити, через деякі перешкоди з боку уряду, та й через байдужість людей освічених, панів, що вже відбилися від нашого народу. А сам простий народ ще не вмів читати...

Скоро почалися й інші утиски. З українських городів повисилано без суду видатніших діячів. Недільні школи позакривано. Міністерство заборонило видавати українські книжки для вивчення дітей, переклад Св. Письма (р. 1863).

З одного боку московські централісти гукали, що „українофільство“ (прихильність до України) видумали Ляхи, на погибель Росії. З другого ж боку польські пани на правому боці Дніпра жалілися урядові й винуватили „українофілів“ у тому, що ніби-то вони підбурюють людей проти панів і хочуть під-

няти нову гайдамаччину. Польські пани ще тоді надіялися відбудувати польську державу аж по Дніпро, і через те їм немиле було відродження Українського народу.

Року 1863 Поляки почали повстання й хотіли підняти, ради своєї справи, і наших людей на правому боці, намовляючи їх боротися „за нашу і вашу вільність“. Та люде не пішли за ними, ще й сами виступили проти панів. Повстання було скоро задавлене. багато повстанців покарано на смерть, заслано на Сибір. Їхні маєтки одбиралися в казну та наділялися панам з Росії, щоб завести в тому краї природних московських панів.

Поміж спольщеними панами й освіченими людьми на правому боці являлись, хоч не часто, такі, що вважали за свій обов'язок працювати для Українського народу. Між ними треба згадати славного професора-історика Володимира Антоновича, Тадея Рильського.

XIX.

Відродження в Галичині.—Драгоманов.

Утиски в Росії примусили де-кого з освічених Українців знайти притулок для своєї праці по-за межами Російської держави, а найбільше в Галичині.

Після поділу Польщі, Галичина досталась Австрії. Галичина населена в східній частині Українцями, а в західній живуть Поляки. Край той був довгий час під польським пануванням, через те і в східній частині пани—Поляки, а Українцями або Русинами, як вони там себе звать здавна, zostались тільки

селяни та частина міщан. Унія церковна, заведена колись у Польщі, зосталась серед Галицьких Русинів і досі. (В тій частині Польщі, що одійшла до Росії, унія була скасована заходами правительства). Духовенство в Галичині підлягає вищій влади римського папи, а служба церковна відбувається по слав'янському.

Русини живуть здавна ще в Угорщині, що належить до Австрійської держави, та в Буковині, що одійшла до Австрії од Туреччини, разом з часткою Молдавії. На Буковині люде зоставались й зостаються православними.

Серед австрійських Русинів освіченими людьми були здебільшого священники. В Галичині вони підлягали сильному впливу Ляхів, в Угорщині — Угорців, а в Буковині — Волохів або Румунів. Австрійське (Німецьке) правительство спочатку дбало про освіту Русинів, насамперед духовенства, заснувало для його школи, відкрило університет у Львові настановило там кількох професорів-Русинів. Польські пани почали лякати, що Русини мають прихильність до Росії, що уніяти хочуть перейти до православія і т. и. Не було ще тоді в Галичині такої численної й сильної української інтелігенції, щоб уміла взятись за щире й жваве культурну працю. Духовенство здебільшого вживало польську мову, а були й такі попи, що гаразд не вміли слав'янського письма. Через те не було кому гаразд вступатися тоді за інтереси Русинів.

Русини вживали тоді й довго ще потім у письмі не живої народньої мови, а особливої, книжньої чи то канцелярської, з примішкою слів церковних, польських та латинських.

Се вже само мусіло спиняти освіту й культурний рух у Галичині, не згадуючи вже про те, що значна частина навіть духовенства говорила й писала мовою польською. Як же по інших слав'янських землях почалося відродження й стали писати живими народними мовами, та як появились і на Україні (в Ро-

Маркіян Шашкевич.

сі) перші книжки народньою мовою, то і в Галичині почали писати живою українською мовою. Молоді богослови: Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагілевич почали рішучо вживати народньої мови в своїх писаннях, також збирали пісні, вчились української історії й змовились працю-

вати для відродження свого народу. Склали вони літературний збірник чи альманах „Зорю“, та цензура його не пустила. Другий збірник, „Русалку Дністрову“, вони мусіли друкувати в Угорщині; але ті примірники, що прийшли у Львів, були конфісковані. Такі були перші кроки відродження Русинів-Українців в Австрії.

Року 1848 сталась революція в державах західної Європи—Франції, Германії, Австрії. Галицькі Поляки теж брали участь у революції, але на свою користь, усе дбаючи про відбудування старої Польщі. Русини не були прихильні до польського руху й через те правительство тоді тягло руку за Русинів. Вони скликали „головну раду“, почали видавати часопись „Зоря Галицька“, домагались відділення східної (української) Галичини од західної (польської), заявляли, що вони окремий народ і од Поляків, і од Великорусів. Та Русинам не допомгла їх вірність урядові: як тільки революція затихла, уряд занедбав їх, і польські пани знов запанували в Галичині. Конституція, заведеної 1848 р., скоро не стало, й знов настав старий лад. Потім, у шестидесяті роки XIX ст., після нещасливих для Австрії війн, цісар (царь) мусів таки дати конституцію, але таку, що більшість послів до ради державної й до місцевих сеймів вибирали пани та багаті люде. В Галичині, навіть східній, пани — то все Поляки, Русини ж то все хлопи, через те за часів конституції Поляки ще краще прибрали до рук Галичину, вживали усяких способів, щоб спольщити Русинів, повернувши тим часом на себе, на свою користь, працю Русинів і все економічне життя краю.

Польська шляхта здавна позабірала собі в Галичині землі, ліси й пасовища, держить й досі в своїх руках справи урядові, судові, просвітні, вживаючи всяких утисків і намагаючись спольщити весь край. Серед убогих, обдертих Русинів не було численної інтелігенції, окрім духовенства, яке хоч і дбало про Русинів, та й само занадто підлягало впливу правительства й могутчої шляхти. Немало було (й тепер ще є) людей у Галичині, що не бачивши иньшого способу визволитись од гніту польських панів, звертали свої очі до Росії, до Москви, звідси сподівались собі запомоги. Сі люде, що їх стали звати „москвофилами“, вважали себе часткою одного „русского“ народу й намагались писати мовою, подібною до московської. Москвофили кажуть, що не треба виробляти своєї української літератури, не треба писати так, як говорять наші люде, а треба привчатись до мови московської. Москвофили й справді діставали собі иноді запомогу грошима з Московщини, од великих панів, отже хибні й марні були всі надії москвофілів на те, що російське правительство поможе Галичанам визволитись од польських панів.

Иньші ж Галичани (і таких потім ставало все більше) бачили, що народові не треба надіятись на запомогу Москви, а треба самим дбати про своє визволення, дбати про освіту й поступ свого народу, організувати народ для боротьби за визволення—своїми власними силами. Сі люде писали живою народньою мовою, старались розбудити національну свідомість галицьких Русинів, як частини народу Українського. Потроху вироблялась у Галичині своя інтелігенція окрім духовенства, й

рух зростав, хоч іще довго рух той був млявий. На поміч прийшли Українці з Росії. Велике вражінне робили твори Українців, що доходили з Росії, особливо твори Шевченка. Як же почались утиски в Росії, то де-які письменники українські почали містити свої писання в галицьких часописах: Куліш, Кониський, Старицький та иньші. Появилися в Австрії й свої дотепні письменники між Русинами: Осип Федькович, Сидір Воробкевич (обидва з Буковини) та иньші.

В галицьких часописах де-далі брали все більшу участь Українці з Росії, особливо в часописі „Правда“, що виходила у Львові з р. 1867, потім у „Зорі“, яку недовгий час пускали до Росії, й вона тут була поширилась, а тоді російський уряд перестав її пускати.

Під час великих утисків у Росії, Українці заснували „Товариство імени Т. Шевченка“ у Львові (р. 1873), зібрали грошей і завели свою друкарню. Товариство мало дбати про ширенне між Українцями (також і галицькими) свідомости, освіти, про розвій літератури й науки. Пізніше, особливо за останні 20 літ, Товариство се зросло, зміцніло, перетворилось на наукове, розвинуло широку наукову діяльність, видало сотні наукових книг, особливо про українську старовину та мову. Так Товариство стало справді українською Академією Наук, хоч і не має того титула, з'єднало видатніші учені сили України Російської та Австрійської.

Трохи раніш (р. 1868) засноване було товариство „Просвіта“ у Львові, яке теж зросло й розвивалось, відкривало по всій Галичині читальні, видавало багато книжок. Те-

пер воно має десятки філій (відділів товариства) по городах та містечках, сотні читальень.

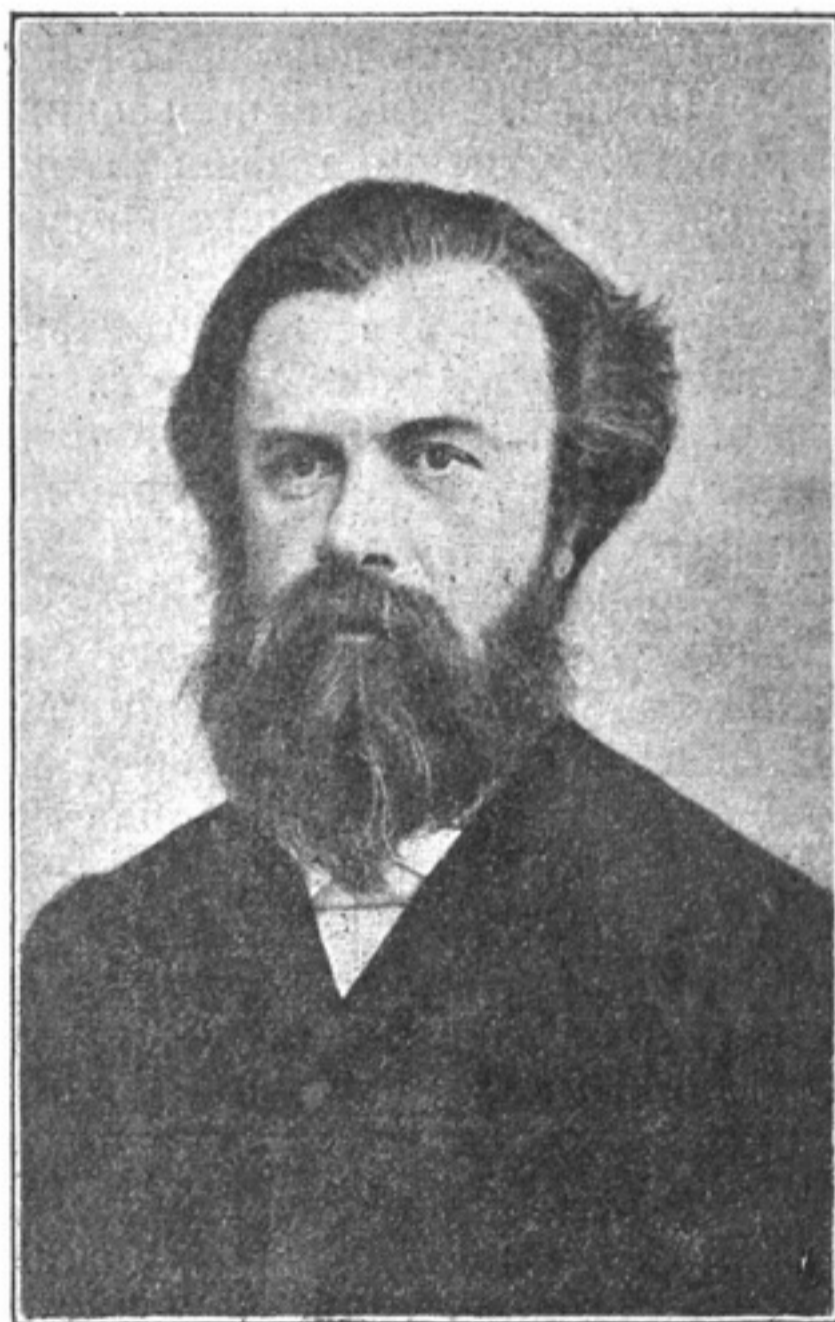
Борючись за права свого народу, галицькі Русини завели ще ряд організацій, товариств, часописів, і ведуть ту боротьбу досить жваво. Боротись доводиться їй досі, як за старої Польщі, проти польських панів, проти здирства, утисків і фанатизму Поляків-католиків, проти страшного гніту економічного багатих людей.

Як збільшились утиски проти Українців у Росії в семидесяті роки ХІХ ст., то серед української громади в Києві виникла думка видавати українські видання за границею. Тоді не дозволялось видати в Росії навіть не повного „Кобзаря“ Т. Шевченка, й він був виданий за границею й розповсюджений у Росії. Цензура бачила, що Українці не можуть уже зректись й забути Шевченка, не вважаючи ні на які утиски, й мусіла дозволити друкувати „Кобзаря“, хоч далеко не повного.

Київський професор Михайло Драгоманов, що до того часу розпочав був велику наукову й письменницьку діяльність, поклав виїхати за границю, щоб там вести ту діяльність далі, коли в Росії стало не можна. За границею Драгоманов видавав книжки свої та інших письменників, видавав часопись „Громада“, писав усякими мовами про українську справу, про її тяжке становище. Діяльність Драгоманова, як ученого й як борця за долю України, була надзвичайно велика й жвава. Великий був його вплив на земляків як у Росії, так і в Австрії.

Драгоманов, між иньшим, навчав, що

треба йти до такого ладу громадського й державного, щоб кожна країна мала більшу вільність й більші права; щоб окремі країни держави мали автономію (щоб мали право сами

Михайло Драгомановъ.

вести свої місцеві справи). Тоді краще будуть задоволені потреби народу, а через те й держава буде сильною. Далі, казав він, треба йти до того, щоб усяка неволя, усяке пануваннє одних лю-

дей над другими були знищені. Се був дальший розвій думок Шевченка й київського Братства. Іще вияснив Драгоманов, яка то шкода діється для народу, коли його покине інтелігенція й піде служити иньшим народностям, багатшим, сильнішим. Багато працював Драгоманов, щоб виявити централістичні заміри навіть поступових діячів і партій російських та польських, що не вважаючи на свій демократизм, прихильність до народу, все ж не вміли або не хотіли признати прав Українців на своє відродженне, або приходили працювати на Україну, а не зважали на українську вдачу, мову, бажання, історію, й через те не виходило добра з такої праці.

Серед земляків Драгоманов ширив думку, що українську справу треба обперти на міцних підвалинах європейської науки, зріктися застарілих поглядів та забобонів.

Думки Драгоманова виложені в багатьох його писаннях, напр. „Чудацькі думки“, „Листи на Наддніпрянську Україну“, „Рай і поступ“ та иньші. Відносини до української справи поступових Росіян та Поляків розібрані в книзі „Историческая Польша и Велико-русская демократія“. Останні роки життя Драгоманов був професором у вищій школі в Болгарії; там і помер він р. 1895.

XX.

Н о в і ч а с и.

Галичина служила захистом і пристановищем для української думки, науки й письменства—за тих часів, коли в Росії те все заборонялося. Більшість діячів українських кін-

ця минулого століття навчалось й працювало під впливом Галичини. Маючи в Галичині свої школи, гімназії, своє письменство,—Українці стали ясніше й виразніше розуміти питання про свою справу національну. Загартовані в боротьбі за народне право, Українці в Галичині були живим прикладом і зразком для Українців по сей бік грядиці.

В Росії після визволення кріпаків та після иньших великих реформ, а ще більших надій,—запанував занепад і взяли гору ті сили, що не хотіли ніяких реформ, а дбали про те, щоб по змозі утвердити старий лад.

Селяни-хлібороби платили подушне, поземельне й викупне за свої наділи. Землі було мало, прожити трудно. Ходили що року тисячами на заробітки, „на-низ“,—у Херсонщину, Таврію, на Кубань. Багато й переселялось у чужі сторони. Спершу залюднили, заселили степи до Чорного моря й до Кавказу, як про се вже раніш розказано. Так степи над Чорним морем знов почав орати український хлібороб, як було се ще за 1000 літ назад, ще на початку історичного життя нашого народу, ще перед тим, як дикі орди насунули з Азії й одіпхнули нашу людність од степу.

За нових часів наші переселенці здебільшого йшли за Волгу, в губернії: Оренбургську, Уфимську, Томську, Акмолинську в Барнаульський округ і по всьому Сибіру. Залюднили на Далекому Сході Усурійський край (над річкою Усурі). Розселяючись усюди, наші люде намагаються зайняти степову чорну землю, до якої звикли в себе на Україні; а в лісових сторонах оселяються більше Великоруси.

Багато лиха доводилось зазнавати переселенцям, а найгірше тим, що поїхали без великих грошей. Багато їх і погинуло, иньші й назад вертались ні з чим.

З Галичини переселялись здебільшого до Америки. Уже сотні тисяч живе наших людей у Північній Америці. Там вони працюють робітниками,—багато їх на копальнях вугляних у Пенсильванії; иньші ж осіли в Канаді, живуть хліборобами. Мають там в Америці свої товариства, читальні, часописи й українсько-англійські школи.

Усіх Українців на світі тепер налічують до 35 мільонів. З їх на самій Україні в Росії живе мільонів 25; у Галичині, на Буковині й в Угорщині мільонів 5. Иньші ж розселені в суміш з иньшими народами, близько й далеко, в Європі, Азії й Америці.

В Росії українці заселяють більшістю своєю отсі губернії: Київщину, Полтавщину, Черніговщину (без північних повітів), Волинь, Поділе, Харківщину, Катеринославщину, Херсонщина, Кубань; частки сих губерній: Таврій, Бесарабії, Люблинської, Сідлецької, Гродненської, Минської, Курської, Вороніжської, Донської, Ставропільської.

Звичайно ділять усю Україну на сі великі частки: Прикарпатська (Галичина, Буковина), Правобережна (на захід од Дніпра до Польщі), Лівобережна (на схід од Дніпра: Черніговщина й Полтавщина), Слобідська (Харківщина й далі на схід) та Степова—до Чорного моря.

Після тих утисків, що впали на українське слово року 1863-го, українське відродження наче спинилось було. Мало тоді було освічених працюючих українців, та й тим не-

вільно було працювати. Поміж людьми вченими, „панамі“, вже не часто можна було й почути українське слово. Воно вже стало „мужичою“ мовою. Освічені люде з Українців працювали в рядах російської інтелігенції, або в російських та польських політичних партіях. З-поміж отаких людей виявились потім і завзяті вороги всього українського—письменства, мови, школи, театру.

Хто ж не цурався народу свого, не кидав його при лихій годині, вірив у його світлу будущину, той не кидав праці для народу і в найгірші часи. Та мало тоді було таких щирих працювників.

В семидесяті роки минулого століття гурток учених і письменників розпочав був наново працю наукову й літературну в Києві. Найбільше тоді вславились наукові праці київських професорів Володимира Антоновича й Михайла Драгоманова. Разом з тим знов почалася праця просвітна, почали виходити книжечки для народу. У Києві було засновано відділ географічного товариства; зібрано було й видано багато дуже цінних матеріялів етнографічних (народня словесність, звичаї й т. и.) Та скоро та вся праця спинилася; відділ географічного товариства закрито; указом 1876 року заборонено українську літературу, окрім де-яких одділів; заборонено й українські театральні вистави. Вже не можна було друкувати книжок наукових (ні для людей учених, ні для народу або школярів); не дозволялись переклади з иньших мов Заборонено було привозити в Росію з-за гряниці українські книжки та часописи. Указ 1876 року мав силу аж до р 1906-го.

Хоч як трудно було в той час працюва-

ти, а праця не зовсім спинилась. У Києві заснований був поважний науковий місячний журнал „Кіевская Старина“, що виходив з

Марко Кропивницький.

р. 1882 аж до 1905-го. У тому журналі містились наукові праці про українську старовину й про народне життя, — мовою російською.

Тільки в пізніші роки дозволено було містити мовою українською повісти й оповідання.

Давно вже почався український театр. Та не було окремих українських драматичних товариств, хіба любителі давали коли-не-коли українські вистави, або російські драматичні товариства ставили иноді українські п'єси. У семидесяті роки минулого століття робилось багато заходів, щоб дозволено було заснувати український театр. Та в згаданому вже указі 1876 року заборонені були зовсім українські театральні вистави.

Року 1881-го пощастило здобути дозвіл завести українське драматичне товариство й давати українські театральні вистави. Коло заснування і впорядкування тієї справи багато працював „батько українського театру“ Марко Кропивницький, великий артист і письменник драматичний. Скоро український театр здобув собі добру славу. У ті часи, коли не було українських часописів, мало було й книжок,—в українському театрі слово наше лунало прилюдно, будило національну свідомість.

Де-далі свідомість зростала поміж українською інтелігенцією, й се виявилось виразно на зрості письменства, видавництва. Найбільше виявився той зріст свідомости під час відкриття пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві, року 1903-го. Се вперше за нових часів Українці могли з'їхатись у великому числі й виступити прилюдно.

Маніфест 17 октября 1905-го року подавав великі надії на кращий, вільніший лад. Такий лад, як намічено в тому маніфесті, давніше заведено в західних сторонах і зветься конституцією. При конституції забезпе-

чується вільність кожній людині, аби вона тільки не робила злочинства; вільно кожному приставати до якої хоче віри, закладати без особливого дозволу товариства, спілки, партії; вільно кожному друкувати книжки й часописи, дбати про кращий лад у державі. Закони видаються й податі накладаються тільки за згодою вибраних з народу депутатів.

З того всього, що зазначено в маніфесті 17 октября, далеко не все ще увійшло в життя. Проте впала заборона, що лежала на українському слові: стало можна заводити українські товариства просвітно-культурні, видавати всякі книжки й часописи.

Тоді слово українське залунало голосно перед усім світом і кликало народ до відродження, до культурної праці, до кращої, славної будущини.

Зміст.

	Стор.
Передмова	3
Вступне слово.	
Погляд на Всесвітню історію .	5
Історія України. Від найдавніших часів до Монгольського нападу.	
I. Землі і племена Слав'янські	54
II. Велика Київська держава	65
III. Усобиці князів і боротьба з кочовниками	73
Від Татарського нападу до козацьких часів.	
IV. Велика Татарська заверюха	84
V. Литва на Україні	91
VI. Московська держава і відносини її до Москви. Польське панування на Україні	95
VII. Доля городів. Брацтва. Церковна унія	106
Козаки і боротьба з Польщею.	
VIII. Українські козаки. Військо Низове Запорозьке	115
IX. Сагайдачний. П. Могила. Павлюк. Остраниця	126
X. Богдан Хмельницький	134
XI. Який лад виробився на Україні після 1648 р.	150

Стор.

Руїна. Боротьба за автономію України і втра-
та її.

XII. Усобиці. Руїна	158
XIII. Мазепа	172
XIV. Зрада Мазепи	180
XV. Занепад України	187
XVI. Україна після скасування Гетьманщини .	200

Доля України за нових часів.

XVII. Початок відродження	208
XVIII. Т. Шевченко і праця освічених Українців.	214
XIX. Відродженне в Галичині. Драгоманов	223
XX. Нові часи.	231

В українських книгарнях продаються книжки Гр. Коваленка:

Про кріпацьку неволю, як вона настала і як зникла. Ціна 10 коп.

Жарти життя. Оповідання з ілюстраціями. Ціна 90 коп.

Від чого вмерла Мелася? Опов. про обклад, третє виданнє. Ціна 4 коп.

Клопіт у с. Білашівці. Опов. про лиху хворобу, друге вид. Ціна 4 коп.

Як треба боронитись од холєри. Четверте виданнє. Ціна 2 коп.

Чума на людях. Ціна 3 коп.

Кутя і колядки. Про рідну мову. Ціна 3 коп.

Листи гетьмана Ів. Мазепи до Мотрі Кочубеївни. З поясненнями. Ціна 3 коп.

Щасливий край. Жарт в 1 дії. Ціна 10 коп.

Рідна Хата. Ілюстрована збірка для дітей. Ціна 20 коп.

Про пташок та про комах. З ілюстраціями. Ціна 5 коп.

